

Skarbek, Jan

Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3-1914

Studia Teologiczne 5-6, 118-143

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ORGANIZACJA PARAFIALNA W DIECEZJI WILEŃSKIEJ W LATACH 1772/3 — 1914*

I. TERYTORIUM DIECEZJI

Przedstawienie rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej w dobie rozbiórów i długim okresie braku państwowości polskiej zaczniemy od ukazania zmian granic tejże diecezji¹.

Nie wchodząc w szczegółowe rozważania, należy stwierdzić, że właśnie w dobie rozbiórów diecezja wileńska, najwcześniej ze wszystkich polskich diecezji, utraciła i to już na trwałe dużą część terytorium, która po I rozbiorze Rzeczypospolitej przypadła Rosji (północna część województwa połockiego, prawie całe witebskie, mścisławskie i południowo-wschodnią część mińskiego). Za kordonem rosyjskim (zob. Aneks I) znalazł się cały dekanat Orsza i części dekanatów: Bobrujsk, Brasław, Połock i Witebsk, łącznie 34 parafie i 4 filie (6,8%)². Część ta weszła początkowo w skład powołanej, bez porozumienia z Rzymem, w 1774 r. przez Katarzynę II diecezji białoruskiej, a następnie utworzonego 15 kwietnia 1783 r. bullą papieża Piusa VI *Onerosa Pastoralis Officii* arcybiskupstwa mohylewskiego, które kładło podwaliny pod przyszły rozwój kościoła katolickiego w Rosji³.

* Z powodów technicznych nie udało się wydrukować aneksu I oraz tabel: V, VI, VII, VIII, (wkładki), za co serdecznie przepraszamy autorów i czytelników (Redakcja).

¹ Historiografię diecezji wileńskiej krytycznie, z dużym znawstwem, omówił T. Kraheł, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.* W: *Studia historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979. Autor zwrócił uwagę na obfitą wprawdzie literaturę, poświęconą diecezji, ale jednocześnie mocno zaakcentował brak „monografii ujmującej całościowo dzieje kościołów i parafii”. Zagadnienia te pominięte zostały zupełnie w wydanych niedawno syntezach: M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979 i J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982.

² Archiwum Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, rkps 1024. *Catalogus ecclesiarum latino-romano-catholicorum sitarum in Imperio Rossiaco dioecesiumque Albae Russiae constituuntium ordine alphabetico comparatus (1774-1782)*; S. Litak, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 267-286 (diecezja wileńska) oraz arkusze map: IV, V, IX, XIV. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 20, s. 300, twierdzi za M. Loretem (*Kościół katolicki a Katarzyna II 1772-1784*, Kraków 1910, s. 200-201), że z diecezji wileńskiej po I rozbiorze za kordon rosyjski odpadło 45 parafii. W rzeczywistości umieszczone w wykazie Loreta parafie: Bieszenkowice, Bóbr, Czereja (u Loreta Czaurze), Łukoml, Świadošce i Berezyna znalazły się w archidiecezji mohylewskiej dopiero po reorganizacji struktury terytorialnej Kościoła w cesarstwie w 1798 r. Nie zidentyfikowano podanej w wykazie Loreta parafii Dźwina (!) Parafia Ziembin znalazła się w 1798 r. w diecezji mińskiej. Wymienione nadto w wykazie Loreta parafie: Birże, Rzeżyca, które po I rozbiorze znalazły się w Rosji należały do 1772 r. do diecezji inflanckiej (zob. S. Litak, dz. cyt., s. 171-172), a nie do diecezji wileńskiej. Por. J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 308; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1921, s. 198-230; Biblioteka Uniwersyteku Jagiellońskiego w Krakowie (dalej: BJ), rkps 6039/IV, Jan Borejko Chodźko, *Wiadomości historyczno-statystyczne o kościołach rzymsko-katolickich w diecezji mińskiej, ułożone i opisane 1845*, cz. I (wizytacje z lat 1829-1830); Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps. 1607, Augustyn Lipnicki, *Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego w dawnych biskupstwach inflanckich 1188-1874*, BJ, rkps 6330/IV, „Krótka wiadomość o stanie inflancko-kurlandskiej diecezji w 178ª roku...”

³ M. Loreť, dz. cyt., s. 193-196; B. Kumor, *Granice metropolii*, s. 284-286.

Po drugim rozbiórce odpadła do Rosji prawie połowa diecezji wileńskiej (województwo mińskie, wschodnia część nowogrodzkiego i skrawek wileńskiego)⁴. Jej siedziba została jeszcze na terenie Rzeczypospolitej, ale biskup Ignacy Massalski nie mógł wykonywać jurysdykcji na zajętych ziemiach. Dalsze zmiany granic diecezji nastąpiły po upadku Rzeczypospolitej, kiedy to pozostałą część diecezji przecięły kordony pruski i rosyjski (województwo wileńskie, trockie i pozostałą część nowogrodzkiego). Poza niewielką zachodnią częścią diecezji (Litwa zanie-meńska i Suwalszczyzna) przypadła Prusom, główny trzon diecezji wileńskiej znalazł się w zaborze rosyjskim. Ukazem z 6/17 IX 1795 r. Katarzyna II samowolnie zmieniła porządek hierarchiczny kościoła łańciskiego w zaborze rosyjskim. Diecezja wileńska, wakująca od czasu tragicznej śmierci biskupa Massalskiego, została zniesiona. Przyłączono ją do szczątkowej terytorialnie diecezji inflanckiej, w której znalazły się „wszystkie te parafie i klasztory... w granicach litewskiej guberni znajdujące się, które dawniej pod zwierzchnością ostatniego biskupa wileńskiego zostawały”⁵. Choć kanonicznie diecezja wileńska nie przestała istnieć, to praktycznie jednak zanikła na 3 lata.

Na mocy układu Rosji z Rzymem, po śmierci Katarzyny II, za rządów Pawła I doszło do reorganizacji struktury terytorialnej Kościoła łańciskiego w cesarstwie. Dekretem nuncjusza apostolskiego Wawrzyńca Litty *Pro commissa a Christo Domino* z 8 VIII 1798 r. wyłączono diecezję wileńską z metropolii gnieźnieńskiej i przyłączono do nowej prowincji kościelnej w Mohylewie, do której włączono również diecezje: żmudzka, mińska, kamieniecka, łucka i żytomierska — leżące w granicach zaboru rosyjskiego. Odtąd obszar diecezji wileńskiej obejmował gubernie wileńską i słonimską (a po reorganizacji administracji w 1801 r. gubernie wileńska i grodzieńska) i Kurlandię⁶.

W wyniku zmian w 1798 r. diecezja wileńska utraciła znaczną część swojego przedrozbiorowego terytorium na rzecz nowo erygowanej diecezji mińskiej, mianowicie części dekanatów: Bobrujsk, Mińsk, Nowogródek, Połock, Radoszkowice, Braclaw, Świr, Różana i Witebsk, łącznie 87 parafii i filii. Część jej terytorium, czyli 12 parafii i filii z dekanatów: Bobrujsk, Połock i Witebsk włączono do archidiecezji mohylewskiej. Za kordonem pruskim znalazły się dekanaty: Augustów, Knyszyn, Siemno, Olwita oraz części dekanatów: Grodno, Kowno i Troki, łącznie

⁴ M. Lore t, *Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, Przegląd Powszechny, 179 (1928), s. 116; E. Rostworowski, *Obalenie dzieła sejmu czteroletniego przez Targowicę i interwencję carską. Drugi rozbiór (1792-1793)*. W: *Historia Polski*, t. 2 (1764-1864), cz. 1 (1764-1795) pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli, Warszawa 1958, s. 309.

⁵ M. Lore t, *Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, s. 117. W sierpniu 1795 r. Kossakowski złożył Katarzynie II memoriał w sprawie biskupstwa inflanckiego, w którym wykazywał, że diecezja ta „ongis była równa z innymi pod względem obszaru i uposażenia”, którego obecnie nie posiada (L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, Wilno 1938, s. 253-254). Jednocześnie Kossakowski podsuwał rządowi rosyjskiemu myśl powiększenia diecezji inflanckiej kosztem rozległej wileńskiej. Nie była to rzecz nowa, bowiem w czerwcu 1790 r., w trakcie trwania sejmku czteroletniego, podjęto decyzję o zrównaniu dochodów biskupich i przeprowadzeniu nowego podziału kościelnego w państwie. Rozpoczęto układy ze Stolicą Apostolską. Diecezja wileńska miała zostać podzielona na trzy: wileńską, inflancką i smoleńską. Drugi rozbiór Polski przekreślił te plany. Po powrocie z Petersburga Kossakowski zamieszkał w Grodnie, gdzie przez dwa lata pod okiem gubernatora Litwy Repnina pracował nad przygotowaniem projektów rozgraniczenia diecezji i reform w organizacji duchowieństwa (Por. L. Żytkowicz, dz. cyt., s. 252 nn.).

⁶ *Actus ad ecclesias metropolitanam Mohileviensem atiasque catholicas cathedrales ecclesias latini ritus in Imperio Rossiaco spectantes...*, Petropoli 1798, s. 17-29; Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), rkps III 7613, k. 18, 27-28 (art. II), 35; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 301.

90 parafii i filii, które weszły w skład nowo utworzonej w Prusach Nowowschodnich diecezji wigierskiej obejmującej departament białostocki⁷.

Straty poniesione w 1798 r. przez diecezję wileńską w niewielkim tylko stopniu zostały zrekompensovane nowymi nabytkami. Na zachodzie z diecezji łuckiej przyłączono dekanat Kamień Litewski oraz części dekanatów: Szereszów i Janów Podlaski, łącznie 28 parafii i filii, a na północy część diecezji inflanckiej z 18 parafiami i filiami⁸.

W następstwie tych zmian obszar diecezji wileńskiej zredukowany został w latach 1722-1798 z 226 000 km² do 107 000 km², czyli o około 50 %. W ramach prowincji kościelnej mohylewskiej diecezja wileńska plasowała się pod względem obszaru na drugim miejscu po archidiecezji mohylewskiej 148 000 km² (w granicach Rzeczypospolitej), a przed mińską 90 200 km², łucką 69 600 km², kamieniecką 40 100 km², żmudzka 22 900 km² i żytomierską⁹.

Diecezja wileńska utraciła około 230, czyli 36% parafii i filii z blisko 630 (z uwzględnieniem nowo powstałych do rozbiorów)¹⁰, a zyskała 46 parafii i filii, co wyrównywało poniesione straty jedynie w zaledwie 20%¹¹.

Wobec niejednorodnej podstawy źródłowej niezwykle trudno ustalić dokładne liczby parafii i filii w diecezji wileńskiej po przeprowadzonej reorganizacji w końcu XVIII w.¹² W oparciu o najnowsze ustalenia S. Litaka¹³ i nasze badania, przyjmujemy, że w tym okresie diecezja wileńska liczyła około 400 parafii i filii. Powyższe dane różnią się od podanych dla początku XIX w. przez M. Loreta¹⁴, który wykazuje 272 parafie, oraz B. Kumora — 269 parafii i 119 kościołów zakonnych (1804 r.)¹⁵. Różnica ta wynika stąd, że nie uwzględnione zostały kościoły filialne.

Po półwiekowej stabilizacji na odcinku organizacji terytorialnej kościoła łańcubskiego w zaborze rosyjskim, w następstwie konkordatu z 1847 r. nastąpiły kolejne zmiany granic diecezji. Diecezja wileńska uformowana została, po przeprowadzonej reformie administracyjnej z początków lat czterdziestych, w granicach guberni wileńskiej i grodzieńskiej. Utraciła więc na rzecz diecezji żmudzkiej cztery dekanaty: Abele, Upita, kurlandzki i semigalski oraz części dekanatów: Kowno, Kupiszki, Wiłkomierz, Pobojsk i Brasław, łącznie 130 parafii i filii¹⁶. Nadto do diecezji mińskiej odpadły dekanaty: Nowogródek i Stwołowicze z 17 parafiami (zob. Aneks I).

Jednocześnie włączono do wileńskiej trzy dekanaty z diecezji mińskiej: Wilejka, Nadwilejka, Dżisna w sumie 52 parafie i filie, a z archidiecezji mohylewskiej

⁷ BN, rkps III 7613, k. 14; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neueostpreussen) 1795-1806*, Poznań 1963, s. 51-57, 214-224; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 301-302.

⁸ Zob. Aneks I.

⁹ Powierzchnię diecezji ustalono na podstawie pomiarów planimetrycznych wykonanych przez mgr M. Juran w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, za co autor składa serdeczne podziękowania.

¹⁰ S. Litak, *dz. cyt.*, s. 25 oraz Kartoteka parafii...

¹¹ Zob. Aneks I.

¹² Do bulli z 1798 r. *Maximus undique pressi* nie zebrano ścisłych informacji o ówczesnym stanie wszystkich kościołów i klasztorów w każdej diecezji. Zob. A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 2 (1848-1883), Kraków 1930, s. 26.

¹³ S. Litak, *dz. cyt.*, s. 25 oraz Kartoteka parafii... Po III rozbiorze w diecezji wileńskiej było 370 parafii i filii oraz 190 kościołów zakonnych. Por. B. Żonogółowicz, *Kościół katolicki a rząd rosyjski w d. W. Ks. Litewskim*, Piński Przegląd Diecezjalny, 6 (1930) nr 1-6.

¹⁴ *Kościół katolicki w początkach panowania Aleksandra I (1801-1815)*, Biblioteka Warszawska, 73 (1913), t. 1, s. 506.

¹⁵ *Granice metropolii i diecezji*, s. 303.

¹⁶ A. Boudou, *dz. cyt.*, s. 26 nn.; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 302. Por. Aneks I.

(zob. Aneks I) obwód białostocki tzn. dekanaty: Knyszyn, Białystok, Bielsk, Drohiczyn, Sokółka i Brańsk — łącznie 59 parafii i filii¹⁷.

Diecezja wileńska utraciła znów więc dalsze 25% swojego obszaru. W połowie XIX stulecia terytorium jej wynosiło już tylko 80 485 km² (gubernia wileńska 41 907 km² i gubernia grodzieńska 38 578 km²)¹⁸ i pozostała już bez zmian do wybuchu I wojny światowej. W tym okresie diecezja wileńska graniczyła od północy z diecezją żmudzka i na niewielkim odcinku rzeką Dźwiną z archidiecezją mohylewską, od wschodu z diecezją mińską i od południa z łucką. Na zachodzie granice diecezji wileńskiej pokrywały się z granicami Królestwa Polskiego (diecezje: auguśtowska, skrawek płockiej i podlaska).

W porównaniu z obszarem diecezji sprzed 1772 r. terytorium diecezji wileńskiej wynosiło obecnie tylko 36% dawnego stanu posiadania. W następstwie tych zmian diecezja wileńska pod względem wielkości obszaru przesunęła się w prowincji mohylewskiej z drugiego na trzecie miejsce po archidiecezji mohylewskiej (w granicach z 1772 r. — 90 931 km² + cesarstwo) i diecezji mińskiej 91 212 km², a przed żytomierską 77 942 km², żmudzka 65 000 km², łucką 54 751 km² i kamieniecką 42 017 km². Większe procentowo straty terytorialne po zamianach na przełomie XVIII i XIX w. poniosły tylko dwie stare diecezje na rdzennych ziemiach polskich — Gniezno i Kraków. Z pierwszej pozostało zaledwie 25%, a z drugiej tylko około 17% dawnego terytorium. Spowodowane to zostało m.in. dostosowywaniem granic administracji kościelnej do istniejących podziałów administracyjnych państwowych¹⁹.

Według danych z 1840 r. diecezja wileńska liczyła 323 parafie i 59 filii²⁰. Utraciła w następstwie dokonanych w połowie XIX w. zmian 147 parafii i filii, a zyskała 111 parafii i filii. W 1855 r. diecezja wileńska miała 303 parafie i 75 filii²¹. Przejściowo, w latach 1869-1880, do diecezji wileńskiej należała diecezja mińska, zniesiona przez cara Aleksandra II w ramach represji po powstaniu styczniowym²².

II. ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W LATACH 1773-1795

Jak już wcześniej wykazano (zob. artykuł S. Olczaka), diecezja wileńska wchodziła w okres rozbiorów Rzeczypospolitej z rozbudowaną siecią parafialną. Generalnie rzecz ujmując, cechowała ją koncentracja kościołów rzymskokatolickich w zachodniej części diecezji, stanowiącej mniej więcej połowę jej terytorium²³. Druga jej część, wschodnia, zamieszkała była głównie przez ludność wyznania greckokatolickiego i w niewielkim stopniu prawosławną. Notujemy tu bardzo rzadką, niemal wyspową, sieć łacińskich placówek duszpasterskich²⁴.

¹⁷ *Directorium officii divini ac missarum pro dioecesi Minscensi...*, Minsci 1842; *Directorium officii divini et missarum generale pro utroque clero Archi-dioecesis Mohileviensis...* Mohileviae 1825 i z lat następných.

¹⁸ *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*, wyd. E. Romer i I. Weinfeld, Kraków 1917, s. 12-14, 16-17, oraz przyp. 8.

¹⁹ Por. J. Skarbek, *Kościół katolicki w dobie rozbiorów i braku państwowości polskiej*, cz. 2. W: J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów kościoła katolickiego w Polsce X-XX wieku*, Kraków 1986.

²⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 303 oraz przypis 21. Zbliżone dane dla diecezji wileńskiej z 1844 r. zob. BN, rkps 6863/1 (diecezja wileńska).

²¹ *Elenchus cleri dioeceseos Wilnensis 1855*, zob. Aneks I.

²² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 302-303. W połowie lat sześćdziesiątych XIX w. powołano w Petersburgu specjalną komisję, celem przejrzenia ustaw zasadniczych Kościoła katolickiego w Rosji, m.in. projektowano całkowitą zmianę granic poszczególnych diecezji. Zob. A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja*, t. 2 (1848-1883), Kraków 1930, s. 346-347.

²³ S. Litak, dz. cyt., mapy nr 3, 6, 10.

²⁴ Tamże; L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (druga połowa XVIII wieku)*. W: *Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1980, s. 190 nn.

W literaturze²⁵ zwraca się uwagę, że od poł. XVIII w., po okresie stagnacji spowodowanej uprzednio wojnami i klęskami elementarnymi, zauważyć można pewien postęp w rozwoju sieci parafialnej.

Po I rozbiore Rzeczypospolitej na Litwie, podobnie jak i na pozostałych terenach państwa, zaznaczyło się znaczne ożywienie gospodarcze. Następuje rozbudowa wsi i folwarków w związku z popytem na polskie zboże na rynkach zachodniej Europy. Powstają manufaktury inspirowane przez kręgi dworskie i magnackie, powodujące tworzenie nowych ośrodków miejskich — nie zawsze zresztą zakończone powodzeniem — i ożywienie wielu już istniejących. W szybkim tempie wzrasta na Litwie liczba ludności. W latach 1783 - 1786, 1790 przyrost jej wynosił 13 - 16% i był znacznie wyższy aniżeli w Europie²⁶.

Kasata jezuitów w Rzeczypospolitej w 1773 r. spowodowała, że uratowane od pogromu dobra jezuitów przeznaczone zostały, za aprobatą sejmu, na cele szkolnictwa nad którymi pieczę rozciągnęła Komisja Edukacji Narodowej. Kościoły pojezuickie przejęło duchowieństwo zakonne oraz diecezjalne. Część dawnych jezuitów, nie zatrudnionych w Komisji Edukacji Narodowej, włączyła się czynnie w prace duszpasterskie, obejmując kapelanie po dworach, stanowiska wikariuszowskie i proboszczowskie²⁷.

Tworzenie nowych ośrodków duszpasterskich, zwłaszcza bezpośrednio po I rozbiore, a i później także, było integralnie związane z kasatą jezuitów i zakrojonymi na szeroką skalę zamierzeniami oświatowymi biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego, który pragnął realizować je przy pomocy Komisji Edukacji Narodowej, będąc jej pierwszym prezesem. Na ten moment już dawniej zwrócił uwagę ogólnie T. Wierzbowski²⁸. Massalski planował zorganizowanie, w miarę możliwości, gęstej sieci szkół parafialnych w swej diecezji. Realizując te zamierzenia, biskup wileński przy pomocy duchowieństwa zabiegał o tworzenie nowych parafii, odwołując się w tej kwestii do ziemiaństwa, m.in. przez wykazywanie płynących korzyści z „uobywatelnienia” chłopów²⁹.

Jednocześnie z projektowaną rozbudową szkół na Litwie w budżecie szkolnym Komisji Edukacji Narodowej na pierwsze półrocze 1775 r. zaprojektowano utrzymanie „13 plebanów plebanii nowej fundacji”³⁰. Dzięki zabiegom Massalskiego w tymże roku w diecezji wileńskiej powstało 10 parafii „nowej fundacji”, zabezpieczonych finansowo z funduszków Komisji Edukacji Narodowej, w oparciu głównie o dotychczasowe placówki misyjne jezuickie. Były to: Błoń, Ekimania (Połock), Janiszki, Pelikany, Łuczaj, Daniszewo (filia przemianowana na parafię), oraz w miejscowościach: Paludowicze, Rukszenice i Zahacie (Zachacze)³¹. Plebanów parafii „nowych fundacji” zobowiązywano do prowadzenia szkółek parafialnych³².

Ogółem w okresie 11 lat prezesury Massalskiego w Komisji Edukacji Narodowej i aktywnej działalności na polu szkolnictwa na Litwie w latach 1773 - 1783 powstały 33 nowe parafie i filie, co stanowi 47,5% wszystkich nowych placówek powstałych w diecezji wileńskiej, od pierwszego rozbioru do upadku Rzeczypospolitej³³. Należy w tym miejscu podkreślić, że spośród 33 wyżej wspomnianych nowo

²⁵ J. Kurczewski, dz. cyt.; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772 - 1918*, Kraków 1980, s. 670 nn.; T. Kraheł, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 38 (1979), s. 140.

²⁶ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982², s. 169 - 170, 173 - 178.

²⁷ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, Kraków 1908, s. 248 - 250, J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973, s. 50, 389.

²⁸ *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773 - 1794*, Kraków 1921, s. 79.

²⁹ T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 79 - 81; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 19 nn.

³⁰ T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 79 - 80.

³¹ Wykaz placówek jezuickich przed kasatą w diecezji wileńskiej zob. *Zakony*

powstałych parafii i filii w 19 funkcjonowały szkoły parafialne. Brak dostępu do materiałów źródłowych nie pozwala w wielu wypadkach odpowiedzieć na pytanie, zwłaszcza w odniesieniu do filii. W kilku nowo założonych w tym czasie parafiach stwierdziliśmy natomiast, że nie istniały przy nich szkoły parafialne. Odnosiło się to m.in. do: Giełczyzna, Meleygian, Woronczy, Wodokt, Kiemieliszek, Suderwy³⁴.

W ciągu 12 następnych lat 1784-1795 (zob. tabela 1 i wykres 1) założono 35 nowych parafii i filii (52,5%), a więc nieco więcej aniżeli za prezesury Massalskiego. Wśród nich 15 parafii i filii utworzono w diecezji wileńskiej w dobie Sejmu Wielkiego, kiedy to we wszystkich diecezjach na wschodzie Rzeczypospolitej następuje rozbudowa sieci parafialnej. Niewątpliwie, w pewnym stopniu, przyczyniła się do tego także działalność powołanych Komisji Porządkowych, które m.in. pełniły opiekę nad szkołami parafialnymi, rozbudzając w tym kierunku zainteresowanie oświatą parafialną wśród szlachty³⁵.

Na uwagę zasługuje także dokonana w tym czasie zamiana 9 filii na parafie w diecezji wileńskiej, przy czym 8 spośród nich to filie sprzed 1772 r. Do rangi parafii podniesione zostały: Giże (1774), Daniszewo (1775), Dukszty (1777), Czabiszki

Tab. I Parafie i filie powstałe w diecezji wileńskiej 1772/1773 - 1795¹

Lata	Liczba powstałych			Miasto	Wieś	Razem
	Parafii	Parafii z filii	Filii			
1773 - 1755	10	2	2	6	8	14
1776 - 1780	3	1	4	4	4	8
1781 - 1785	10	1	2	6	7	13
1786 - 1790	10	2	5	9	8	17
1791 - 1795	9	3 ^a	5	7	9 ^b	16 ^b
Razem	42	9	18	32	36	68

1. Dotyczy terytorium diecezji po I rozbiorze Rzeczypospolitej.

a). Kieturwłoki, filia 1777 r., parafia 1794.

b). Kieturwłoki, wieś, uwzględniona została w momencie powstania filii. Zob. przypis a.

Opracowano na podstawie S. Litak, *Struktura terytorialna*, s. 267-286 oraz arkusze map: IV, V, IX i XIV; Kartoteka parafii i filii powstałych na ziemiach polskich w latach 1773-1914 (opracowanie autora); J. Skarbek, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego na ziemiach polskich w 1825 r.* (przygotowana do druku mapa wykonana w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL); BJ, rkps 6039/IV, Jan Borejko Chodźko, *Wiadomości historyczno-statystyczne o kościołach rzymsko-katolickich w diecezji mińskiej*, cz. I (wizytacja z lat 1829-1830); *Elenchus totius cleri saecularis dioecesis Vilmensis...* 1825, 1829; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie...*; C. Jankowski, *Powiat oszmiański*, cz. I-IV, Petersburg 1896-1900; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne*, s. 198-230; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 1-15, Warszawa 1880-1902.

męskie w Polsce w 1772 roku, pod red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, s. 225-227, 235 (tab. 28. Jezuici. Prowincja litewska i tab. 30. Jezuici. Prowincja mazowiecka); *Słownik Geograficzny...*; J. Flaga, *Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772*, *Roczniki Humanistyczne*, 27 (1979), z. 2, s. 112 nn.

³² T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 79-90.

³³ Zob. tab. 1 oraz Kartoteka parafii...

³⁴ Kartoteka parafii...; J. Kurczewski, dz. cyt., s. 286-316; *Słownik Geograficzny...*, t. 1-15; T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 198 nn.

³⁵ Kartoteka parafii...; J. Szybiak, dz. cyt., s. 231-239; T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 103-113; T. Mizia, *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego*. W: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 6, Wrocław 1963; tenże: *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 147-148.

(1782), Wysoki Dwór (1789), Dziewiątkowicze (1790), Bohdanów (1792), Konstantynów-Słobódka (1793) oraz powstała w 1777 r. we wsi Kieturwłoki filia, która w 1794 r. podniesiona została do rangi parafii. Zabiegali o to kolatorzy. Inicjatywa wychodziła też od biskupa Massalskiego, jak np. w przypadku Czabiszek, Bohdanowa itd. Nie odnotowaliśmy natomiast odwrotnego zjawiska, zamiany parafii na filie³⁶.

Na podstawie danych tabeli 1 możemy stwierdzić, że w okresie 1773-1795 na 68 nowych placówek duszpasterskich 32 (47,0%) miały siedzibę w mieście, przy czym 29 to parafie a tylko 3 to filie. Siedzibę w mieście miało 56,9% powstałych w tym okresie parafii (29 na 51). Natomiast oprócz 3 wspomnianych filii z siedzibą w mieście, pozostałe 15 utworzono we wsiach lub na folwarkach. Mówiąc o parafiach z siedzibą w mieście należy jednocześnie stwierdzić, że mamy tu do czynienia raczej z miasteczkami o charakterze rolniczym, niewiele bowiem różniących się od wsi³⁷.

W oparciu o dane tab. II i III oraz wykres 1 możemy stwierdzić, że z chronologicznego punktu widzenia w latach 1773-1795 (poza okresem 1776-1780) widać dość równomierny przyrost placówek duszpasterskich, z pewną jednak od 1786 r. tendencją zwyżkową. Proces ten trwał nieprzerwanie do 1794 r., kiedy to w związku z insurekcją kościuszkowską został zahamowany.

Najwięcej parafii i filii powstało na terenach o przewadze ludności rzymskokatolickiej, to jest w województwach wileńskim i trockim w granicach z 1772 r. W pierwszym z nich przybyło ich 32, w drugim zaś 17. Łącznie powstało w obydwu województwach 49 parafii i filii, czyli 72% wszystkich nowo powstałych placówek duszpasterskich. Z tego w województwach wileńskim i trockim na parafie przypadło 33 (64,7%) i 14 (82,3%) na filie. W okrojonym województwie połockim oraz w mińskim utworzono po 7 nowych ośrodków duszpasterskich (12 parafii i filii), co daje 20,6% wszystkich nowo powstałych parafii i filii w diecezji wileńskiej do 1795 r. Niewątpliwie należy to uznać za spore osiągnięcie. Minimalny natomiast

Tab. II Parafie i filie powstałe w diecezji wileńskiej 1772/1773 - 1795 według województw¹

W o j e w ó d z t w a								
Lata	wileńskie	trockie	mińskie	połockie	nowo-grodzkie	podlaskie	brzesko-litewskie	Razem
1773 - 1775	5	1	2	6	—	—	—	14
1776 - 1780	3	3	—	—	1	1	—	8
1781 - 1785	7	4	1	—	1	—	—	13
1786 - 1790	10	4	2	—	1	—	—	17
1791 - 1795	7	5 ^a	2	1	1	—	—	16
Razem	32	17	7	7	4	1	—	68

1. Obejmuje terytorium diecezji wileńskiej po I rozbiórce Rzeczypospolitej. Nie uwzględniono województw mścisławskiego i witebskiego, których parafie i filie znalazły się za kordonem rosyjskim i w 1783 r. weszły w skład archidiecezji mohylewskiej.

a). Zob. tabela I, przypis a.

³⁶ Kartoteka parafii...; *Słownik Geograficzny*...; J. Kurczewski, dz. cyt.

³⁷ Kartoteka parafii...; *Słownik Geograficzny*...

Tab. III Parafie i filie powstałe w diecezji wileńskiej
1772/1773 - 1795 według województw (w ujęciu procentowym)¹

Lp.	Woje- wództwo	Liczba			Parafii		Przybyło filii		Razem	
		Parafii	Filii	Razem	Lb	%	Lb	%	Lb	%
1.	Wileńskie	167	74	241	24(6) ^a	14,4	8	10,8	32	13,3
2.	Trockie	115	39	154	11(2) ^a	9,6	6	15,4	17	11,0
3.	Mińskie	25 ^b	7	32	6	24,0	1	14,3	7	21,9
4.	Nowogrodzkie	56	9	65	3(1) ^a	5,3	1	11,1	4	6,2
5.	Połockie	10 ^c	2 ^d	12	6	60,0	1	50,0	7	58,3
6.	Podlaskie	15	2	17	1	6,6	—	—	1	5,9
7.	Brzesko- Litewskie	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem		392	133	525	51	13,1	17	12,8	68	12,9

1. Po rozbiórce za kordonem rosyjskim województwa: mściśławskie (16 parafii i 2 filie) i witebskie (14 parafii).

a). w nawiasach zaznaczono parafie powstałe z filii.

b). 2 parafie za kordonem rosyjskim.

c). 2 " " " "

d). 2 filie za kordonem rosyjskim.

Opracowano na podstawie: S. Litak, *Struktura terytorialna*, s. 267-286 oraz tabela I.

przyrost parafii i filii odnotowujemy w leżącym na terytorium diecezji wileńskiej województwie nowogrodzkim (5,9%), żadnego zaś w częściach województw podlaskiego (1,5%) i brzesko-litewskiego.

Przedstawiony wyżej przyrost liczbowy parafii i filii w poszczególnych województwach, leżących na terytorium diecezji wileńskiej, ulegnie zasadniczej zmianie wówczas, gdy liczbę nowo powstałych placówek przedstawimy w ujęciu procentowym w stosunku do stanu parafii i filii w 1773 r. w województwach. Na pierwsze miejsce wysunie się województwo połockie — 58,3%, następnie zajmuje mińskie — 21,9% i dopiero w dalszej kolejności wileńskie — 13,3%, trockie — 11%, nowogrodzkie — 6,2% i podlaskie — 5,9%.

Dane tabeli II oraz nowo powstałe placówki naniesione na mapy: S. Litaka³⁸, J. Skarbka³⁹ i P. Girsztowta⁴⁰ pozwalają nam sformułować kilka bardzo interesujących wniosków. Uderza fakt, że po I rozbiórce, w miarę możliwości, świadomie rozbudowywano sieć kościołów łacińskich w najdalej na wschód wysuniętych częściach diecezji wileńskiej. Proces ten, co trzeba mocno zaakcentować, trwał nieprzerwanie do 1792 r., kiedy to w następstwie okupacji po II rozbiórce i nowej akcji rozdawnictwa dóbr polskich Rosjanom, zupełnie ustanie. Do tego czasu zdołano utworzyć 14 nowych parafii i filii na terenach o bardzo rzadkiej sieci parafialnej, gdzie stanowiły one ważne punkty.

Zagęszczanie sieci parafialnej w diecezji wileńskiej po I rozbiórce koncentrowało się na trzech obszarach. Pierwszy wyznaczała linia biegnąca z północnego wschodu (po stronie zachodniej) wzdłuż osi: Dzisna, Widze, Święciany, za-

³⁸ *Struktura terytorialna...*, mapa nr 8. *Kościół katolicki w Rzeczypospolitej 1772*. Diecezje.

³⁹ *Struktura terytorialna...* 1825.

⁴⁰ *Mapa rzymskokatolickich diecezji w Rosji*, St. Petersburg 1857.

kręcąca w stronę Wilna, a więc na obrzeżach najdalej na zachód sięgającego w zwartą masie kościoła unickiego. Drugi obszar charakteryzował się dużą koncentracją nowych parafii i filii wokół Wiłkomierza (w kierunku południowym i na wschód), oraz wzdłuż całej granicy województw wileńskiego i trockiego z protestancką Kurlandią. Wyraźnie już słabszy zaznaczył się jeszcze w okolicach Kowna i na południe od tego miasta. Tak układający się rozwój sieci parafialnej jest w pełni zrozumiały, gdy uwzględnimy fakt, że właśnie na tych terenach w przeważającej mierze koncentrowała się wielka i średnia własność polska⁴¹.

III. ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W LATACH 1796-1914

1. W latach 1796-1830

Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej, który przypada na okres największego nasilenia przez kler prawosławny akcji konwersyjnej wśród grekokatolików, sytuacja ziem polskich w zaborze rosyjskim uległa radykalnej zmianie. Znalazło się tam 62% (około 460 tys. km²) terytorium państwa polskiego z 6,9 mln ludności. Według danych z około 1798 r. rzymscy katolicy stanowili 2,1 mln, zaś grekokatolicy 1,6 mln⁴².

Rosja dążyła do szybkiej integracji tych ziem z resztą cesarstwa. Wobec kościoła katolickiego polityka Rosji, wytknięta już w początkach panowania Katarzyny II, mimo głośnych haseł tolerancji wyznaniowej, dążyła, mieszcząc się w tendencjach oświeceniowych, do przerywania więzów łączących duchowieństwo katolickie z Rzymem i podporządkowania Kościoła państwowej racji stanu. Jednocześnie zmierzała do poddania unitów wpływowi cerkwi prawosławnej i oderwania ich od jedności z katolicyzmem oraz ograniczenia wpływów polskich na zachodnich kresach cesarstwa. Polityka ta, z uwagi na ogólną sytuację międzynarodową, za następców Katarzyny II — Pawła I i Aleksandra I — uległa pewnej modyfikacji (nawiązano kontakty ze Stolicą Apostolską, zaniechano prześladowań unitów itd.) przy zachowaniu głównych założeń wytkniętych przez Katarzynę II⁴³.

Trzeba od razu powiedzieć, że biskupi zachowali nadal swoje dotychczasowe uprawnienia w sprawie tworzenia nowych placówek duszpasterskich zgodnie, jak pisze B. Kumor⁴⁴, z wcześniejszym rozporządzeniem Katarzyny II z 1769 r., które zostało z czasem rozciągnięte na tereny polskie. Z początkiem XIX w. weszły w życie nowe przepisy, dotyczące budowy kościołów. Zapowiedź zmian i ograniczeń, niebezpiecznych w przyszłości, stanowił ukaz Aleksandra I z 1817 r. Uzależniał on wszystkie sprawy związane z budową i znoszeniem „kościół i klasztorów katolickich i rozporządzaniu ich funduszami” od decyzji Departamentu do spraw Kościoła Katolickiego w Ministerstwie Wyznań⁴⁵. Po 1831 r. sytuacja uległa gwałtownej zmianie.

W ponad stuletnim okresie niewoli w rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej można wyróżnić (tabela IV i wykres 1) trzy podokresy, przy czym podokres pierwszy i trzeci wykazują duże podobieństwo.

⁴¹ J. Czekanowski, *Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi w świetle źródeł oficjalnych z czterema mapami*, Lwów 1918, s. 30-40 oraz tab. IV.

⁴² L. Bieńkowski, dz.cyt., s. 200; L. Żytkowicz, dz.cyt., s. 280-286.

⁴³ L. Żytkowicz, dz.cyt., s. 245-288; J. Skarbek, *W dobre rozbiórów i braku państwowości polskiej 1772-1914*. W: J. Kłoczowski, L. Müllero-wa, J. Skarbek, *Zarys dziejów kościoła katolickiego w Polsce X-XX wieku*, Kraków 1986.

⁴⁴ *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 662-663.

⁴⁵ Tamże, s. 664.

Tab. IV Parafie i filie utworzone w diecezji wileńskiej
w latach 1796 - 1914

Lata	Liczba powstałych			Razem	Miasto	Wieś	Gubernia		
	Parafii	Filii	Parafii z filii				Wileń- ska	Gro- dzieńska	Kurlan- dzka
1796 - 1800	5	2	—	7	5	2	5	1	1
1801 - 1805	2	4	—	6	4	2	6	—	—
1806 - 1810	1	2	2	5	1	4	5	—	—
1811 - 1815	—	1	—	1	1	—	1	—	—
1816 - 1820	—	2	—	2	—	2	1	—	1
1821 - 1825	1	4	—	5	1	4	1	4	—
1826 - 1830	—	2	1	3	1	2	3	—	—
1831 - 1835	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1836 - 1840	—	1	—	1	—	1	1	—	—
1841 - 1845	1	2 ^a	—	3	2	1	2	1	—
1846 - 1850	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1851 - 1855	1	—	—	1	1	—	—	1	—
1856 - 1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1861 - 1865	1	1	1 ^a	2	2	—	1	1	—
1866 - 1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1871 - 1875	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1876 - 1880	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1881 - 1885	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1886 - 1890	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1891 - 1895	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1896 - 1900	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1901 - 1905	1	—	1	2	1	1	2	—	—
1906 - 1910	3	3	1	7	3	4	5	2	—
1911 - 1914	1	—	—	1	1	—	1	—	—
Razem	17	23 ^b	6	46	23	23	34	10	2

a. Niedzingi, filia utworzona w 1844, parafia 1862.

b. Zob. a.

1. gubernia kurlandzka wchodziła w skład diecezji wileńskiej w latach 1798 - 1848, po tym roku stanowiła część diecezji żmudzkiej.

Opracowano na podstawie: BN, rkps 6863/1 (dane z około 1844 r.); BJ, rkps 6330/IV, Krótka wiadomość o stanie inflancko-kurlandzkiej (!) diecezji w 1780 roku..., J. Kurczewski, dz. cyt.; *Directorium officii divini...* 1829, 1855, 1914; *Kartoteka parafii...*; *Słownik Geograficzny...*, t. 1-15; G. Manteuffel, *Z dziejów kościoła rzymskokatolickiego w Inflantach i Kurlandii* (od XVI do XX stulecia), Warszawa 1905; *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku*, Białystok 1973.

Pierwszy podokres, trwający do 1830 r. (tabela IV i wykres 1) charakteryzuje dalszy rozwój sieci parafialnej. Nie jest on już jednak tak intensywny, jak w ostatniej ćwierci XVIII w. Po katastrofie Rzeczypospolitej, nowe parafie w diecezji wileńskiej zaczęły powstawać na przełomie XVIII i XIX stulecia. Niewątpliwie było to następstwem złądzenia dotychczasowego twardego kursu politycznego wobec społeczeństwa polskiego po odwołaniu z Litwy w 1797 r. dotychczasowego wielkorządcy generał-gubernatora Mikołaja Repnina i zniesieniu okupacji wojskowej. Powstawanie nowych parafii i filii było w dużej mierze zasługą biskupa Jana Nepomucena Kossakowskiego (1798 - 1808). Z chwilą objęcia rządów w diecezji wileńskiej wykazywał, podobnie jak jego poprzednik Massalski, wiele troski i zaangażowania w tworzeniu nowych placówek duszpasterskich, widząc w tym szansę rozwoju oświaty wśród ludu. Po śmierci Kossakowskiego († 1808) proces

rozwoju sieci parafialnej zamarł prawie zupełnie. W latach 1812-1821 utworzono w diecezji zaledwie dwie filie. Wydaje się, że obok wakansów na stolicy biskupiej wileńskiej, w decydującej mierze rzutowały na to przygotowania wojenne Rosji na tym terenie w związku ze spodziewaną rozprawą z Napoleonem oraz wojna 1812 roku i odwrót armii napoleońskiej, pociągające za sobą ogromne zniszczenia. Były one tak dotkliwe, że przez pewien czas Litwa i tamtejsze ziemiaństwo nie mogły się zupełnie podźwignąć. Pewien postęp w rozwoju sieci parafialnej notujemy jeszcze w drugim dziesiątku XIX w.⁴⁶

Ogółem w latach 1796-1830 powstało nowych 29 parafii i filii. W porównaniu z poprzednim okresem lat 1773-1795 stanowiło to 42,6%. W zasadzie więc można powiedzieć, że był to okres sprzyjający katolicyzmowi.

Stosunkowo szybki rozwój sieci parafialnej nastąpił w samym Wilnie. Około 1772 r., jak wynika z ustaleń S. Litaka⁴⁷, funkcjonowało w Wilnie 5 kościołów parafialnych. Były to: 1. kościół św. Bartłomieja (Zarzeczna), 2. kościół św. Jana Chrzyciela i Jana Ewangelisty, 3. kościół św. Józefa, św. Nikodema, 4. kościół św. Piotra i Pawła, 5. kościół św. Stefana oraz 5 kościołów filialnych.

W końcu XVIII w. powstały w Wilnie dwie nowe parafie. W 1791 r. prawami parafialnymi obdarzony został kościół św. Rafała. W okresie wojny 1812 r. kościół ten Francuzi przeznaczili na magazyn wojskowy, a następnie do 1824 r. stał pusty. Przez ten czas parafia przyłączona była do kościoła św. Filipa i Jakuba Apostoła⁴⁸. Drugą parafię utworzono przy kościele księży misjonarzy Wniebowstąpienia Pańskiego w 1800 r., przyłączając do niego parafię św. Józefa, św. Nikodema, bowiem kościół ten uległ zniszczeniu w końcu XVIII w.⁴⁹. Kurczewski pisze, że w 1799 r. kościół św. Kazimierza, pozostający pod zarządem kanoników regularnych (do 1812 r.), został parafialnym⁵⁰. Nie wiadomo, kiedy utracił on prawa parafialne. To samo odnosi się również do kościoła Świętej Trójcy, który po opuszczeniu go przez dominikanów miał być parafialnym do 1807 roku⁵¹. W 1810 r. utworzono w Wilnie trzecią parafię przy kościele karmelitów trzewickowych pod wezwaniem Wszystkich Świętych⁵². A zatem w początkach XIX w. istniało w Wilnie 8 parafii.

Okręgi tych parafii podaje M. Baliński w pracy *Opisanie statystyczne miasta Wilna*⁵³ (zob. mapa 2).

1. Parafia św. Jana Chrzyciela i Jana Ewangelisty „zajmuje w sobie domy właściwe miasto składające”. Od Zielonego mostu należą do niej wszystkie zabudowania po lewej stronie ulicy Wileńskiej następnie zwracając się nurtem rzeczki Wingier przez dom Mirskiego, domy po lewej stronie aż do bramy Trockiej, stąd zaś wszystko to co się znajduje po lewej stronie aż do Ostrej Bramy, od której idąc ulicą Ostrobramską ciągnie się obręb tejsze parafii do domu Gunerta nr 21 dalej przez zaułek Św. Kazimierza do Rzeki Wilenki, a na koniec zaułkiem koło domu Puzyry nr 119 przechodzi przez plac Św. Michała, częścią Bernardyńskiej ulicy do Królewskiego Młyna i kończy się przy moście Michałowskim⁵⁴.

2. Parafia św. Bartłomieja (Zarzeczna) obejmuje przedmieście Zarzeczce i prawą stronę przedmieścia Popowszczyzna.

3. Parafia św. Franciszka Serafińskiego (bernardyński) obejmuje część miasta od kanału rozdzielającego były młyn Spitznagłowski od królewskiego i dalej

⁴⁶ Kartoteka parafii...; L. Żytkowicz, dz. cyt., s. 251 nn.

⁴⁷ *Struktura terytorialna*, s. 283-284.

⁴⁸ J. Kurczewski, dz. cyt., s. 173.

⁴⁹ Tamże, s. 173-174.

⁵⁰ Tamże, s. 170.

⁵¹ Tamże, s. 168.

⁵² Tamże, s. 173.

⁵³ Wilno 1835.

⁵⁴ Baliński, dz. cyt., s. 34.

przez poprzeczny zaułek królewskiego młynu, część ulicy Bernardyńskiej przez plac do domu Puzyny, stąd Spaskim zaułkiem do mostu przy biskupim młynie. Wszystkie domy, „obchodząc tym sposobem leżące po lewej stronie”, należą do tej parafii. Za Wilenką zaś, od mostu biskupiego wszystkie zabudowania lewej strony, rynek drewniany i rybny oraz pozostałą część Popowszczyzny.

4. Parafia św. Filipa i Jakuba Apostoła — Przedmieście Łukiszki i wszystkie domy ulicy Wileńskiej, zaczynając od Zielonego mostu po prawej stronie aż do domu Abramowicza.

5. Parafia Wszystkich Świętych — obejmuje ulice: Św. Stefana, Krasną, Kwaszelną i Wigry, a za miastem znaczną liczbę wsi i dworów, aż do rzeki Waki.

6. Parafia św. Rafała — obejmuje przedmieście Snipiszki, a za miastem majątkości: Bujwidziszki, Zameczek, Podziekaniszki, Białuny, Ginejciszki, Wiktoryszki i posiadłości generała Lewandowskiego na górze Szeszkin.

7. Parafia św. Piotra i Pawła — przedmieście Antokol oraz wioski i dwory aż do dwóch mil w tej stronie miasta położonych.

8. Parafia Mons Salvatoris, Wniebowzięcia Pańskiego, obejmuje: prawą stronę ulicy Ostrobramskiej od domu Gunerta nr 21, ulicą Subocz po jednej stronie od Baszty, a po drugiej stronie od zaułka ku Ostremu Końcowi wiodącemu, lewą stronę tegoż zaułka, ulicą Rajską i te wszystkie ulice, które się znajdują za Ostrą Bramą, dalej prawą stroną Końskiego Targu do domu Jurewicza nr 1285, a lewą do zawelowskiego zaułka. Oprócz tego przedmieścia Popławy i Rossa, a za obrębem miasta wsie: Markucie, Rybiszki i Kuprianiszki⁵⁵.

W 1844 r. kościół misjonarski został zamknięty i przeznaczony do wyburzenia. Teren tej parafii przyłączono częściowo do parafii św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty oraz do parafii św. Teresy w Ostrej Bramie. Kościół św. Teresy został parafialnym od 1844 roku⁵⁶. Natomiast nie wiadomo kiedy parafia św. Stefana została przyłączona do parafii Wszystkich Świętych. Zdaje się, że nastąpiło to w latach dwudziestych XIX stulecia⁵⁷. Również, jak się wydaje, w latach trzydziestych przestał pełnić funkcje parafialne kościół św. Bartłomieja (parafia Zarzeczna). W drugiej połowie XIX w. zaliczony został do kościołów filialnych. Natomiast po ustąpieniu dominikanów w 1844 r. kościół pod wezwaniem św. Ducha został w 1845 r. zaliczony do parafialnych⁵⁸. Ostatnią, dziewiątą parafię dla cudzoziemców, głównie licznej kolonii Niemców, utworzono w tym mieście w 1909 r. przy kościele św. Anny. Przed 1914 r. funkcjonowały w Wilnie nadto 3 filie⁵⁹.

Od lat sześćdziesiątych XVIII w. zaznaczył się wzrost liczby kaplic w diecezji wileńskiej. Na podstawie nie zawsze pewnych zestawień opublikowanych w pracy J. Kurczewskiego⁶⁰ ustaliliśmy, że w latach 1764-1819 władze kościelne wydały 834 zezwolenia na odprawianie nabożeństw w kaplicach, przy czym najczęściej przypada ich na lata 1782-1790. Wydano wówczas 419 indultów, co stanowi 50% ogółu. 196 indultów (23,5%) wydano w latach 1764-1769 oraz 51 (6,1%) w jednym tylko 1795 roku. Po rozbiorach od 1796 r. przez 24 lata wydano już tylko 163 indulty. Po 1810 r. odnotowujemy nieliczne już tylko osoby starające się o indulty. Jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, że właśnie od 1810 r. (zob. wykres 1) rozwój parafii i filii ulega również zahamowaniu i wyraźnemu osłabieniu.

⁵⁵ Tamże, s. 35-38.

⁵⁶ J. Kurczewski, dz. cyt., s. 171.

⁵⁷ Tamże, s. 173.

⁵⁸ Tamże, s. 168, 172.

⁵⁹ Tamże, s. 164-165; *Catalogus ecclesiarum et cleri diocesis Vilnensis*, Wilno 1914; W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno 1921, s. 118-137.

⁶⁰ *Biskupstwo wileńskie*, s. 476-495. Kościoły i kaplice wzniesione, lub uprzywilejowane za biskupa Massalskiego od roku 1764 i jego następców do r. 1819.

W oparciu o sporządzoną kartotekę kaplic w diecezji wileńskiej, schematyzmy diecezjalne z XIX w. i *Słownik Geograficzny*, zdołaliśmy ustalić, że w granicach diecezji wileńskiej sprzed I rozbioru Rzeczypospolitej funkcjonowało 380 kaplic. Biorąc pod uwagę pewne nieścisłości, niemożność w wielu wypadkach ustalenia rzeczywistego brzmienia nazw miejscowości przyjmujemy, że funkcjonowało 400 lub nieco ponad 400 kaplic.

W związku z poruszoną tu problematyką nie można określić, jaki charakter miały kaplice prywatne. Nie idzie tu bowiem o stan prawny, ale o rzeczywiście pełnione funkcje, co stanowi istotę problemu. Stawiamy to pytanie jako dezyderat badawczy gdyż brak źródeł w ogóle uniemożliwia odpowiedź.

Kaplice na kresach funkcjonowały przeważnie przy polskich dworach, obsługując właścicieli i służbę dworską. Odgrywały szczególnie ważną rolę, gdy parafia była daleko. Nadto dziedzic tracił zaufanie do lokalnej parafii unickiej, która od rozbiorów zagrożona była przez prawosławie⁶¹.

Generalnie rzecz biorąc, zagęszczanie ośrodków kultu przez budowę kaplic, co w zasadzie miało miejsce do lat pięćdziesiątych XIX w., było zjawiskiem dodatnim, gdyż rozległe parafie nie mogły zintegrować swoich wiernych. Kaplice też w II poł. XIX stulecia były, w związku ze stabilizacją struktury parafialnej, a następnie kasatami parafii, namiastką parafii wobec przeszkód stawianych przez carat. Stanowiły też bardzo ważny czynnik w zdynamizowaniu sieci parafialnej, szczególnie w późniejszym okresie, po 1905 r., gdy otworzą się dla Kościoła katolickiego nowe możliwości. Powstawanie od pocz. XX w. nowych kaplic związane będzie z rozbudową szkolnictwa średniego, opieki społecznej. Kaplice urządzone będą w nowych szpitalach, przytułkach, sierocińcach, gimnazjach⁶².

Wobec licznych przeszkód, uniemożliwiających powstawanie nowych kościołów, niektóre placówki kościelne powstawały w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX stulecia bez zgody władz państwowych. Dotyczy to kaplic prywatnych i publicznych. Nielegalnie powstało ich w tym czasie w diecezji wileńskiej, nie wiadomo. Niektóre z nich z czasem zamieniano na filie. O jednej z nich Janopolu, filii Białegostoku (skasowanej w 1864 r.), pisze P. Kubicki⁶³, że powstała ona nielegalnie z kaplicy i to w miejscu, gdzie byli prawosławni.

W końcu lat pięćdziesiątych XIX w. w diecezji wileńskiej funkcjonowało 309 kaplic⁶⁴. Więcej kaplic znajdowało się tylko w archidiecezji mohylewskiej (405) oraz łuckiej i żytomierskiej (362). W zasadzie na każdą parafię w diecezji wileńskiej przypadała średnio 1 kaplica. Zdarzały się wypadki, że notowano dwie, trzy, a niekiedy nawet i 4 przypadające na 1 parafię. Mimo strat poniesionych w II poł. XIX w., kiedy to w diecezji zniesiono 109 kaplic, o czym szczegółowo będzie mowa dalej, w 1914 r. liczba kaplic zbliżała się do stanu z połowy stulecia i wynosiła 275⁶⁵.

W guberni wileńskiej w 1914 r. funkcjonowało 185 kaplic (67,3%) i 90 (23,7%) w guberni grodzieńskiej. Średnio w przededniu I wojny światowej przypadało na dekanat 12 kaplic. Powyżej średniej miało ich 11 spośród 23 dekanatów. W guberni wileńskiej były to dekanaty: Wilno miasto i poza miastem (26), Dżisna (21), Giedrojcze (17), Wiszniew (16), Święciany (15), Wilejka, Nowowilejka i Troki, wszystkie po 14, oraz Lida (13). W guberni grodzieńskiej tylko dwa dekanaty spośród 9 — Grodno (19) i Słonim (14). Najmniej kaplic notujemy w dekanatach: Oszmiana (2), Raduń (4) oraz Sokółka i Kobryń po 5⁶⁶.

⁶¹ J. Skarbek, *W dobie rozbiorów...*

⁶² Tamże.

⁶³ *Bojownicy kapłani za sprawę kościoła...* cz. II, t. 4, s. 156.

⁶⁴ J. Skarbek, *W dobie rozbiorów...*

⁶⁵ *Elenchus cleri...* 1855; P. Girsztowt, dz. cyt., tabela.

⁶⁶ *Catalogus ecclesiarum...* 1914.

2. W latach ucisku — walki z Kościołem i polskością
1831-1905

Kłeska powstania listopadowego, w którym znaczący udział miało litewskie duchowieństwo rzymskokatolickie⁶⁷, zapoczątkowała na długi czas falę ostrych represji przeciwko szlachcie i Kościołowi w zachodnich guberniach cesarstwa. Celem ich było zredukowanie do minimum wpływów Kościoła katolickiego. Był to nawrót do systemu Katarzyny II, który obecnie wchodził w nową falę realizacji. W ramach represji dokonano konfiskaty dóbr uczestników powstania, które rozdano zasłużonym generałom rosyjskim. Wysiedlano drobną szlachtę w głąb Rosji lub też werbowano do osiedlania się w centralnych guberniach cesarstwa. Wszystko to osłabiało żywioł polski na Litwie, ale nie zdołało go wytepić⁶⁸.

Główne uderzenie, pozorowane represjami za 1831 r. (w rzeczywistości likwidację przygotowano w tajemnicy przed 1830 r.) wymierzono w zakony, znosząc w 1832 r. 202 z 322 (62%) klasztorów. Dotkliwy ten cios doprowadził do likwidacji wielu ośrodków, przy których skupiała się ludność polska i katolicka, zwłaszcza że na nich bardziej aniżeli na rzadkiej sieci parafialnej opierała się normalna praca Kościoła⁶⁹. Grożono sankcjami za przejście na prawosławia na katolicyzm. W życie wszedł bowiem ukaz o obowiązku wychowania wszystkich dzieci z małżeństw mieszanych w religii panującej — prawosławnej. W przyszłości doprowadzi to do odpadnięcia od katolicyzmu i rusyfikacji tysięcy katolików — Polaków. W tym też czasie odżyły znów dawniejsze projekty z lat 1814-1817, 1827, zgodnie z którymi zamysłano przenieść stolicę arcybiskupią z Mohylewa do Wilna. Mohylew spadłby do rządu sufraganii podległej metropolii wileńskiej. Celem tych zamiarów po powstaniu listopadowym, ponawianych zresztą jeszcze kilkakrotnie w dobie rządów Mikołaja I, było podporządkowanie wszystkich biskupstw na ziemiach polskich pod panowaniem rosyjskim (w cesarstwie i Królestwie Polskim) jednemu metropolii w Wilnie, a przez niego Kolegium Duchownemu w Petersburgu⁷⁰. W 1839 r. zlikwidowano Kościół unicki w Rosji, łamiąc przemocą opór parafian i zabierając kościoły na cerkwie prawosławne⁷¹.

Już 19 X 1835 r. wyszło rozporządzenie, zabraniające rzymskim katolikom i unitom „pod surową odpowiedzialnością” budowania kościołów i kaplic bez zgody władz państwowych⁷². Także i odbudowa starych kościołów napotykała na nieprzezwyciężone przeszkody i zbiegła się z dążeniem do wznoszenia cerkwi w miejscowościach zamieszkałych przez Polaków⁷³. Z czasem też weszło w życie rozporządzenie z 15/27 VIII 1845 r. w sprawie „przejmowania kościołów obcych wyznań” (katolickich) na cerkwie prawosławne. Dążono do ograniczenia liczby duchowieństwa, uzależniając obsadę personalną parafii od zgody władz państwo-

⁶⁷ J. Skarbek, *Powstanie listopadowe na Litwie w historiografii polskiej (1831-1939)*. W: *Państwo — Kościół — Niepodległość* pod red. J. Skarbka, J. Ziółka, Lublin 1986, s. 69 nn.; J. Skarbek, J. Ziółka, *Duchowieństwo rzymskokatolickie i innych wyznań w powstaniu listopadowym*. W: *Powstanie listopadowe II*, pod red. W. Zajewskiego (w druku) — zob. mapy i wykresy (wykonane przez autora) dotyczące udziału duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego w powstaniu na Litwie w 1831.

⁶⁸ J. Skarbek, *W dobie rozbiórów...*

⁶⁹ P. Gach, *Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego w 1832 roku*, *Roczniki Humanistyczne*, (1980), z. 2, s. 194 nn; tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląsku 1773-1914*, Lublin 1984, s. 155-169; J. Skarbek, *W dobie rozbiórów...*

⁷⁰ A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 63-82.

⁷¹ J. Skarbek, *W dobie rozbiórów...*

⁷² J. Kurczewski, dz. cyt., s. 151.

⁷³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 664-665; P. Gach, *Kasaty zakonów*, s. 164.

wych. Majątek kościelny przejęło państwo (ukaz z 25 XII/6 I 1842) a duchowieństwu wypłacano pensje, uzależniając je od państwa⁷⁴.

Konkordat Rosji ze Stolicą Apostolską z 1847 r. pozostał martwą literą i nie spowodował zmiany polityki rządu w omawianych tu kwestiach. Odnosi się to również do art. 31 konkordatu, który brzmiał: *Reperacje kościołów rzymskokatolickich dokonywane są bez przeszkód na koszt gmin lub osób prywatnych, które zechcą przyjąć na siebie ten ciężar. W razie, jeżeli środki nie będą wystarczające, będą one mogły zwrócić się do rządu cesarskiego, aby otrzymać środki konieczne. Zaradzi się budową kościołów nowych i pomnożeniem liczby parafii, ilekroć tego będą wymagały, czy to wzrost ludności, czy zbyt wielka rozległość parafii istniejących i trudności komunikacji* (podkreślenie moje — J.S.⁷⁵). Nie precyzował on bowiem, jak celnie zauważył B. Kumor⁷⁶, jaka władza miała rozstrzygać w tej sprawie. Tym samym władze carskie skazywały świadomie znaczną część kościołów, szczególnie kościołów drewnianych wiejskich, na ruinę. W niedalekiej przyszłości stanowić to będzie wygodny argument uzasadniający likwidację kościołów i znoszenie parafii. Rozporządzenie z 1857 r. zabraniało biskupom tworzenia nowych parafii bez zgody władz państwowych⁷⁷.

Wszystkie te zarządzenia, potęgujące się z każdym rokiem, zahamowały prawie całkowicie na okres 74 lat rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej. I tak np. w trzydziestoleciu między powstaniem 1831-1863 utworzono w diecezji wileńskiej zaledwie 3 parafie i trzy filie. Dwie z tych pierwszych, o czym już pisaliśmy, powstały w latach czterdziestych w Wilnie. Trzecią parafią, według Kurczewskiego⁷⁸, utworzono w Grodnie w 1852 r., po zniesionym kościele pobernardyńskim. W ten sposób od połowy XIX stulecia funkcjonowały w tym mieście już trzy parafie katolickie.

Spośród trzech filii jedną utworzono w Druskiennikach, miasteczku położonym nad Niemnem i Rotniczanką w guberni grodzieńskiej. Zasłynęło ono jako ośrodek kuracyjny, rozbudowywany przez rząd w latach trzydziestych XIX w. Tu właśnie, ze składek kuracjuszy, wzniesiono w 1844 r. kościół, który stał się filialnym parafii Hoża. Zainteresowane rozwojem kurortu władze, jak widać, w tym wypadku nie czyniły większych przeszkód. Nadto jeszcze utworzono w 1844 r. filię w Niedzingach, w rodzinnym majątku późniejszego biskupa wileńskiego Wacława Żylińskiego. Dzięki staraniom brata generała Wincentego Żylińskiego filia ta została parafią w 1862 r.⁷⁹

Kłeska powstania 1863 r. wywołała kolejną falę dotkliwych represji dla Kościoła i polskości na Litwie za rządów generała gubernatora Michaiła Murawiewa i jego następców. Skonfiskowano Polakom blisko 1800 majątków, które rozdano generalicji i faworytom carskim; zabroniono nabywania ziemi w guberniach litewskich i ruskich a deportowanym Polakom nakazano sprzedać ją w ciągu dwu lat osobom wyznania prawosławnego lub protestanckiego albo zamienić na dobra w głębi cesarstwa. Skonfiskowane dobra kolonizowano ludnością prawosławną. Zakazano używania języka polskiego. W stosunku do Kościoła i duchowieństwa, które całkowicie skrepowano w działalności, m.in. przez zakaz wyjazdów z parafii, zmuszano do uległości. Opornych duchownych zsyłano i separowano w klasztorach za „poroki”, złe obyczaje. W celu całkowitego sparaliżowania jakiegokolwiek działalności duchowieństwa, które utożsamiano z propagandą polskości, srogo ka-

⁷⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 665. Por. J. Skarbek, *W dobie rozbiorów...*

⁷⁵ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1 (1814-1847), Kraków 1928, s. 582-587 (tekst konkordatu); B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 666-667.

⁷⁶ *Ustrój i organizacja*, s. 666.

⁷⁷ Tamże, s. 670.

⁷⁸ *Biskupstwo wileńskie*, s. 222.

⁷⁹ *Kartoteka parafii...*; *Słownik Geograficzny*, t. 7, s. 65; t. 2, s. 167-168.

rano za najdrobniejsze przekroczenia przepisów, przez długie lata nie obsadzano wileńskiej stolicy biskupiej. Jeśli już nawet byli ordynariusze, jak np. w II poł. XIX stulecia, to z reguły sprawowali krótkotrwałe swe rządy. Usuwano ich i deportowano w głąb cesarstwa, nie troszcząc się nawet o pozory. W latach 1798 - 1914 stolica wileńska wakowała aż przez 62 lata, dzierżąc absolutny prym wśród wszystkich biskupstw na ziemiach polskich w dobie niewoli narodowej. Opróżnione miejsca w hierarchii obsadzano ludźmi słabymi i bojaźliwymi, ale za to ambitnymi, sprzedajnymi, gotowymi zawsze realizować politykę rządową, jak to miało miejsce w diecezji wileńskiej⁸⁰.

W kwestii tworzenia nowych parafii i filii, jak i budowy kościołów i kaplic, bardzo rygorystycznie przestrzegano dotychczasowych przepisów. Udzielenie nowych zezwoleń nastąpić mogło jedynie wówczas, gdy znacząco wzrosła liczba ludności katolickiej, obszar parafii był zbyt rozległy i zachodziły trudności komunikacyjne. Jednocześnie zastrzegano, aby „nowe budynki sakralne nie służyły za miejsce propagandy rzymskokatolickiej”⁸¹. W praktyce przy wrogim nastawieniu władz były to przeszkody nie do pokonania, na obszarach dawnych ziem polskich. Za to w pozostałych guberniach cesarstwa notujemy w tym czasie rozwój sieci parafialnej⁸².

Pewne złagodzenie dotychczasowego kursu w sprawie budowy kościołów zaznaczyło się na przełomie XIX i XX w. (ukazy z 1896 i 1901). Zezwolenie na budowę nowych kościołów pozostawało nadal w gestii Departamentu Wyznań Obcych w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Dotyczyło to również restauracji kościołów na obszarach, gdzie występowała ludność mieszana wyznaniowo. Jedynie w odniesieniu do świątyń filialnych i kaplic zgoda na odnawianie uzależniona była od aprobaty gubernatora⁸³.

Rodzi się pytanie, jak w świetle obowiązującego ustawodawstwa państwa zaborczego wyglądał w praktyce problem budowania i odnawiania świątyń rzymskokatolickich w diecezji wileńskiej w XIX i na początku XX w. Zagadnienie to ilustruje tabela V. Zawarte w niej dane odnoszą się do diecezji w granicach po 1848 r. Na wstępie należy mocno zaakcentować, że władze carskie udzielały zezwoleń na budowę nowych kościołów, szczególnie zaś po 1863 r., tylko w tych przypadkach i to nie zawsze, gdy kościół uległ zniszczeniu w następstwie pożaru. Z danych tabeli V wynika, że w okresie 1834 - 1910 wybudowano w diecezji wileńskiej 118 nowych kościołów. Średnio stanowi to 1,5 kościoła wybudowanego corocznie. W stosunku do 380 kościołów parafialnych i filialnych w diecezji wileńskiej stanowi to blisko 1/3 ogółu. Z liczby 118 nowo wybudowanych kościołów, pamiętając że prace budowlane z reguły trwały przez niekiedy kilkanaście lat, 99 (83,9%) były to kościoły murowane, zatem trwałe i mniej podatne w przyszłości na zniszczenie. Pozostałych 19 (16,1%) to kościoły drewniane.

Najwięcej kościołów, jak wynika z powyższej tabeli (za podstawę podziału na okresy przyjęto wydane rozporządzenia odnośnie do budowy i odnawiania kościołów) wybudowano więc w początkach XX w., kiedy to, jak wiadomo, nastąpiło pewne zelżenie dotychczasowego antykościelnego i antypolskiego kursu. I tak w latach 1905 - 1910 wystawiono 44 nowe kościoły, nadto jeszcze 21 kościołów

⁸⁰ H. Mościcki, *Ziemie litewsko-ruskie pod zaborem rosyjskim*, Kraków 1924, s. 29 - 31, 47; tenże, *Rządy Murawjewa na Litwie w świetle jego listów, pamiętników i raportów poufnych*. W: *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 121 - 231; Z. Olszamaowska-Skowrońska, *U źródeł rusyfikacji Kościoła na Litwie*, *Przegląd Powszechny*, (1931) nr 565, s. 211 - 224; nr 567, s. 346 - 363; nr 568, s. 87 - 94; *Litwa pod względem prześladowania w niej rzymsko-katolickiego kościoła szczególnie w diecezji wileńskiej od roku 1863 do 1872*, Poznań 1872, s. 29 - 41; BJ, rkps III 7988, t. 1, k. 91, 95 - 98; BJ, rkps 7988 I, t. 2, k. 197 - 209, 218. Zob. J. Skarbek, *W dobie rozbiorów...*

⁸¹ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 1, s. 112 nn.

⁸² Kartoteka parafii...

⁸³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 669.

w diecezji wileńskiej było w trakcie budowy. W trzydziestoleciu 1834-1863 wybudowano 35 kościołów, oraz 21 w dziesięcioleciu 1895-1904. W najtrudniejszym dla kościoła rzymskokatolickiego okresie trzydziestu lat 1864-1894 wybudowano zaledwie 18 kościołów. Było to odbiciem rzeczywistych trudności i szyskan, z jakimi spotykali się parafianie, zabiegający o uzyskanie zezwolenia na budowę nowego kościoła. I tak np. gdy około 1890 r. spalił się kościół parafialny w Duniłowiczach (dek. Nadwilejka), którego nie pozwolono na starym miejscu odbudować, gdyż poprzedni stał naprzeciwko cerkwi powstałej z kościoła podominańskiego. Dopiero po latach wybudowano nowy kościół drewniany, ale już poza miastem⁸⁴. Gdy w Prozorokach (dek. Dzisna) spalił się w 1892 r. kościół, nowy wybudowano dopiero w 1907 r.⁸⁵. Zdarzały się również w tym czasie wypadki, że nowo wybudowane przez wiernych kościoły, zanim odbyły się w nich pierwsze nabożeństwa, zabierane były na użytek prawosławia⁸⁶. Trudności te spowodowały, że nabożeństwa odbywały się często w szopach, na cmentarzach, a niekiedy i w domach prywatnych. Odbudowano i przebudowano nadto jeszcze w tym okresie 50 kościołów parafialnych i filialnych.

Najwięcej kościołów wybudowano w najbardziej katolickiej środkowej i zachodniej części diecezji w dekanatach: Wilno powiat, Raduń, Merez, Giedrojcie, Święciany, Nadwilejka oraz Białystok i Sokółka. Najmniej natomiast w południowej i południowo-wschodniej części diecezji, którą stanowiły dekanaty: Brześć, Prużana, Kobryń, Świr, Słonim i Dzisna.

W okresie bezwzględnej walki z polskością po powstaniu 1863 r. przez 40 lat powstała w diecezji wileńskiej tylko 1 nowa placówka duszpasterska. W 1835 r. Wilhelm Zachert założył w Supraślu, gdzie powstało miasteczko, fabrykę sukna. W końcu lat pięćdziesiątych działało tam już 6 fabryk i 218 zakładów, zatrudniających ponad 2 tys. robotników, w części Niemców katolików. W związku z rozwojem miasta, powstała konieczność utworzenia na miejscu ośrodka duszpasterskiego, gdyż Supraśl należał do parafii w Białymstoku. Ile lat trwały zabiegi o zezwolenie na budowę kościoła, nie wiemy. Uzyskano ją dopiero w 1849 r. W rok później stanęła kaplica, a w 1861 wybudowano nowy kościół, który w 1865 r. uzyskał prawa parafialne⁸⁷. Nadto jeszcze w 1904 r. kościół w Szemiotowszczyźnie bp wileński E. Ropp podniósł do rangi kościoła parafialnego⁸⁸. A zatem w latach 1831-1904 przybyło w diecezji wileńskiej 8 nowych placówek duszpasterskich.

3. W początkach XX wieku (1905-1914)

Rewolucja 1905 r., wywołana klęską caratu w wojnie z Japonią, spowodowała odwilż, w następstwie której 17 IV 1905 r. ogłoszony został ukaz tolerancyjny. Nie usuwał on wprawdzie wszystkich przeszkód, stawianych duchowieństwu katolickiemu, ale wyraźnie złagodził trudną dotychczasową sytuację kościoła i wiernych pod panowaniem rosyjskim. Ukaz stwarzał możliwość powrotu do dawnego wyznania, z czego w znacznej mierze skorzystali unicy, odstępując od prawosławia. W diecezji wileńskiej niewielu z nich przeszło do kościoła rzymskokatolickiego⁸⁹.

Na mocy ukazu z 17 IV 1905 r. „pozwolenie na budowę i odnawianie domów modlitwy i świątyń wszelkich wyznań” dokonywać się mogło po spełnieniu nastę-

⁸⁴ J. Kurczewski, dz. cyt., s. 217-218.

⁸⁵ Tamże, s. 221.

⁸⁶ Tamże, s. 163-249; *Słownik Geograficzny*, t. 1-15. Zob. broszurę *Dlaczego domagają się katolicy zwrotu kościołów przerobionych na cerkwie*, Wilno 1930.

⁸⁷ *Słownik Geograficzny*, t. 11, s. 590-591; *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji w Białymstoku*, Białystok 1973.

⁸⁸ J. Kurczewski, dz. cyt., s. 206.

⁸⁹ J. Skarbek, *W dobie rozbiorów...*, J. Kurczewski, dz. cyt., s. 526; E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1914, s. 18. W guberni grodzieńskiej do 1909 r. około 5 tys. osób przeszło z prawosławia na katolicyzm.

pujących wymogów: 1. zgody władz duchownych odnośnego wyznania obcego, 2. zapewnienia odpowiednich funduszy, 3. po spełnieniu technicznych wymagań ustawy budowlanej. Jednocześnie artykuł 12 ukazu tolerancyjnego głosił, iż należy „rozpieczętować wszystkie domy modlitwy zamknięte na mocy rozporządzeń rządowych”. Wydane 19 III 1911 r. rozporządzenie uzależniało zezwolenie na budowę nowego kościoła od decyzji władz państwowych. Natomiast w gestii władz duchownych pozostawiono sprawy związane z renowacją i odbudową istniejących kościołów i kaplic, a także zniszczonych „na skutek nieszczęśliwego wypadku”⁹⁰.

Na przełomie XIX i XX w. zaznaczyło się na Litwie znaczne ożywienie gospodarcze, także w samym Wilnie, głównym ośrodku przemysłu. Rozwijały się liczne nowe gałęzie gospodarki. Między 1880 a 1909 r. liczba zakładów przemysłowych wzrosła ze 196 z blisko 2 tys. robotników do 1795 z około 18 500 robotnikami. Na krótko przed 1914 r. Litwa osiągnęła kulminacyjny punkt w rozwoju przemysłu. Ogromne znaczenie dla Litwy miały wybudowane w tym czasie linie kolejowe (Petersburg—Warszawa oraz Libawa—Wilno—Romny), które połączyły Litwę z Królestwem Polskim oraz z Prusami i Bałtykiem. Wzdłuż nowo wytyczanych szlaków powstawały nowe stacje kolei. Gwałtownie wzrosła też ludność. W końcu XIX stulecia Litwa w etnicznych granicach liczyła ponad 3,1 mln ludności. W ostatnich 40 latach XIX w. wzrosła ona, mimo emigracji, aż o 66%. W miastach zamieszkiwało 13% ludności. W Wilnie, wchłaniającym licznych przybyszów ze wsi szukających tu pracy, liczba mieszkańców wzrosła z około 50 tys. w początkach lat trzydziestych XIX stulecia do blisko 200 tys. na krótko przed wybuchem I wojny światowej⁹¹.

Po długim okresie zastoju, dzięki uzyskanym koncesjom w zmienionych warunkach politycznych, dało się zauważyć dążenie do tworzenia nowych ośrodków duszpasterskich. Było to w dużej mierze wynikiem wcześniejszych, oddolnych, inicjatyw i aktywności parafian, nierzadko zabiegających u władz o zezwolenie na budowę nowego kościoła kilka czy nawet kilkanaście lat, i to bezskutecznie. Dla ilustracji posłużymy się tu przykładem. Z inicjatywy proboszcza Zabłudowa (dek. Białystok) mieszkańcy wsi Michałowa (Niezbudka), na prawym brzegu Supraśli majątku Seweryna Michałowskiego (który założył tu fabrykę sukna i flaneli, obok którego z czasem powstała osada) rozpoczęli starania o pozwolenie na wystawienie kaplicy. Wysiłki te przez 5 lat były bezskuteczne. Pozwolenie zostało udzielone dopiero w 1905 r., w 5 lat później stanął w Michałowie kościół, który został filialnym Zabłudowa⁹².

W pierwszym dziesięcioleciu po ukazie tolerancyjnym do 1914 r. utworzono w diecezji wileńskiej 7 nowych placówek duszpasterskich, a więc tyle co w ciągu 74 lat w okresie 1831-1905. Nowe parafie powstały wówczas w: Nowo Święcianach (przy stacji kolejowej, 1906), Wilnie (1909), Rudni (1910), Nowo Wilejce (osada fabryczna i stacja kolejowa, 1911), a filie w: Porzeczku koło Grodna (1906), Rudziszkach (1910) i Michałowie (1910). Po objęciu rządów w diecezji wileńskiej, biskup Ropp podniósł do rangi parafii dotychczasowe filie Borodzienicze (1905) i Szarkowszczyznę (1907). Tuż przed I wojną światową finalizowano już prace przy utworzeniu dalszych 4 nowych parafii. Dwie z nich powstawały w powiecie trockim, w Koszedarach (folwark i stacja kolejowa) i Landwarowie (wieś, folwark, rozbudowujący się kurort i stacja kolejowa). Leżały one na trasie kolei prowadzącej z Wilna do Trok. Pozostałe dwie tworzone w powiecie Sokółka w Majewie, gdzie, od 1908 r. szopa z desek służyła za kaplicę i przy stacji kolejowej w Czarnej Wsi,

⁹⁰ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. III, t. 1, s. 393-396; B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 669.

⁹¹ Baliński, dz. cyt., s. 62-64; J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890)*, Białystok 1965 (zob. rozdział); tenże: *Historia Litwy*, s. 262-263, 268 nn.

⁹² *Słownik Geograficzny*, t. 7, s. 140; *Spis kościołów*, s. 69-70.

na trasie kolei z Białegostoku do Sokółki. W tej ostatniej miejscowości istniała od 1909 r. na cmentarzu drewniana kaplica⁹³.

Od 1905 r. w diecezji wileńskiej władze kościelne zgodnie z ukazem tolerancyjnym przystąpiły, gdzie to było możliwe, do rewindykacji kościołów parafialnych, zniesionych i zabranych bezprawnie przez carat, począwszy od II poł. XIX stulecia. Najwcześniej reaktywowano te parafie, w których kościoły były czasowo zamknięte, lub też w międzyczasie parafianie pobudowali nowe. Dlatego też, jak wynika z danych zawartych w schematyzmach diecezjalnych⁹⁴ przed 1914 r. katolicy w diecezji wileńskiej odzyskali zaledwie 13 kościołów parafialnych i filialnych. Stanowiło to tylko 14,3%. Proces rewindykacji zniesionych parafii i filii zaznaczy się dopiero w następnych latach i trwał będzie aż do początków lat dwudziestych XX wieku⁹⁵.

Przyjrzyjmy się z kolei, jak przedstawiał się rozwój parafii i filii w dobie porozbiorowej w diecezji wileńskiej według guberni. Za podstawę przyjmujemy obowiązujące podziały administracyjne w XIX w.

Z 46 nowych placówek duszpasterskich w diecezji wileńskiej na gubernię wileńską przypadały 34, na grodzieńską 10 i tylko 2 na kurlandzką. Ta ostatnia gubernia wchodziła w skład diecezji wileńskiej do 1848 r. Zdominowana była przez ludność protestancką. Na obszarze tym niewiele było katolików obrządku łacińskiego. W przeliczeniu procentowym oznacza to, że spośród wszystkich nowych parafii i filii, 73,9% powstało w guberni wileńskiej, w grodzieńskiej 21,7% i tylko 4,4% w kurlandzkiej.

Z danych tabeli IV wynika również, że 23 (50,0%) nowych ośrodków duszpasterskich utworzono w miastach, i 23 (50,0%) we wsiach. Pozwala to stwierdzić, że zniwelowana została w tej kwestii tendencja z lat 1773-1795 niewielkiej przewagi ilości placówek powstałych we wsiach.

Najwięcej nowych parafii i filii utworzono w środkowej części diecezji wileńskiej, bardziej polskiej i katolickiej. Stanowiły ją dekanaty: Wilno 6 nowych placówek, Grodno — 5, Oszmiana i Troki po 4, Święciany 3. Były to tereny zamieszkałe przez ludność jednolitą wyznaniowo, rzymskich — katolików — Polaków, ziemian i bardzo gęsto osiadłą drobną szlachtę, Litwinów i Białorusinów. Ponadto na tym terenie, co należy szczególnie mocno podkreślić, istotny wpływ na rozwój sieci parafialnej wywarł także rozwój sieci kolejowej oraz powstawanie nowych ośrodków przemysłowych i skupisk ludności znajdującej w nich zajęcie. W dekanatach: Merez, Słonim, Dżisna utworzono po 2 placówki, zaś po jednej w dekanatach: Raduń, Lida, Wiszniew, Kobryń, Wołkowysk. Spośród 23 dekanatów w diecezji wileńskiej żadnej nowej placówki duszpasterskiej nie utworzono w 7 dekanatach. Dotyczy to głównie południowej części diecezji wileńskiej (gubernia grodzieńska), gdzie była ludność prawosławna⁹⁶, były to dekanaty: Brześć Litewski, Prużana, Bielsk i północno-wschodniej (gubernia wileńska) ze względu na trudne warunki naturalne osadnictwo było bardzo słabo rozwinięte. Z obszarów, które po 1848 r. odpadły od diecezji, większe zagęszczenie sieci parafialnej zaznaczyło się w powiecie kowieńskim. Kończąc powyższe rozważania, należy stwierdzić, że w ciągu blisko 150 lat, podobnie zresztą jak i na pozostałych terenach polskich, nastąpiły zasadnicze zmiany, gdy chodzi o kwestie budowy kościołów i uposażenia parafii. Do końca Rzeczypospolitej, a także i później do przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XIX stulecia wysiłki ten ponosili głównie magnaci i ziemiaństwo, fundując kościoły i uposażając parafie. W dobie rozbiorów

⁹³ Kartoteka parafii...

⁹⁴ Zob. schematyzmy diecezji wileńskiej z lat 1914-1924.

⁹⁵ Kartoteka parafii...; *Catalogus ecclesiarum*... 1914.

⁹⁶ E. Maliszewski, dz. cyt., s. 12-17; A.H. Kirkor, *Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi*, Wilno 1862, s. 132-170; S. Wołosowicz, *Ziemia wileńska*, Wilno 1925; S. Jarocki, *Okolice Wilna*, Wilno 1925; J. Czekanowski, dz. cyt.

jako fundatorzy we własnych dobrach występują niekiedy przedstawiciele hierarchii duchownej, np. biskup Masalski, członkowie kapituły. Także i król Stanisław August Poniatowski. W 1793 r. w dobrach narodowych uposażył on dwie parafie: Kaletnik i Szczębrę⁹⁷.

Już w początkach XIX stulecia, podobnie jak w wieku XVIII, spotykamy wiernych deklarujących pomoc w zabezpieczeniu podstaw materialnych tworzono-ego ośrodka duszpasterskiego, gdyż magnateria i ziemiaństwo nie było już tak religijnie zaangażowane, jak w poprzednich wiekach. Powodem było także kurczenie się polskiego stanu posiadania ziemi i zubożenie ziemiaństwa. Było to następstwem, nie tylko niszczących wojen i powstań, ale i występującej od rozbiorów konfiskat i rozdawnictwa dóbr szlacheckich w formie donacji generalom i dygnitarzom rosyjskim. Od tego czasu, już prawie stale, obok ziemiaństwa także i parafianie, w różnym stopniu, partycypować będą w kosztach naprawy kościołów. Ta forma znalazła swoje odbicie w artykule 31 konkordatu z 1847 r. Od początków XX w., w związku z dynamicznym wzrostem ludności, powstawaniem nowych szlaków komunikacyjnych (kolejowych) rosło bardzo szybko zapotrzebowanie wiernych na własną parafię. Zbiorowości lokalne, inspirowane przez księży, stają się wraz z kapłanami fundatorami własnego kościoła i parafii. Aby podołać ciężarom inwestycji, spoczywających niegdyś na kolatorach, a obecnie w znacznym stopniu na zainteresowanych, tworzono komitety budowlane, szukano środków, gromadzono dobrowolne ofiary, organizowano różnego rodzaju zbiórki, a nawet dobrowolnie się opodatkowywano. Teoretycznie wchodziła w grę możliwość uzyskania w pewnych wypadkach pomocy finansowej ze strony państwa zaborczego. Dla II poł. XIX stulecia odnotować należy jeszcze fakt, że w tworzących się nowych ośrodkach przemysłowych fabrykanci zarówno polskiego, jak i obcego pochodzenia (Supraśl, Michałowo-Niezbudka), wybudowali własnym sumptem kościoły, zapewniając w ten sposób zatrudnionym tam pracownikom, stałą, na miejscu, posługę duszpasterską⁹⁸.

IV. KASATY PARAFII

Wraz z klęską powstania 1863 r. zapoczątkowany został na dużą skalę na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, ze szczególnym nasileniem na Litwie, proces znoszenia rzymskokatolickich ośrodków duszpasterskich. Zjawisko to, nie zawsze dostrzegane w literaturze⁹⁹ w odniesieniu do centrów polskości, jakimi były miasta Wilno i Grodno, w przypadku pojedynczych kościołów miało już miejsce bezpośrednio po upadku Rzeczypospolitej.

Faktyczny proces kasat zapoczątkowany został, o czym już nadmieniliśmy, po powstaniu listopadowym, kiedy to likwidowano klasztory łańskie, a niebawem zniesiono również kościoły unickie. Jak słusznie zauważył B. Kumor¹⁰⁰, obok odwetu za udział duchowieństwa i ludności w powstaniu 1863 r. likwidacja uni-tów na Białorusi legła w dużej mierze u podstaw kasaty łańskich parafii. Chodziło bowiem o to, aby przeszkodzić dawnym unitom w uczęszczaniu do kościo-łów łańskich. Dodajmy tu od siebie, że rzutowało to od razu na rozmiary kasat i wybór terenów na których akcja ta miała być przeprowadzona. W tym celu polecono Murawiewowi sporządzić mapę guberni wileńskiej z naniesionymi na nią cerkwiami i kaplicami prawosławnymi oraz z rzymskokatolickimi parafiami,

⁹⁷ Kartoteka parafii...; *Słownik Geograficzny*, t. 3, s. 677; t. 11, s. 826-827.

⁹⁸ Kartoteka parafii...

⁹⁹ J. Kurczewski, dz. cyt., s. 168-249; M. Giżycki, *Zniesione kościoły i klasztory rzym.-kat. przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gubernie wotyńska, kijowska, podolska)*, *Nova Polonia Sacra*, 1 (1928), s. 1-312; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 4, s. 15-234.

¹⁰⁰ *Ustrój i organizacja*, s. 682-683.

filiami i kaplicami, ażeby „na zasadzie tych danych porobić wnioski ostateczne o zmniejszeniu parafii łańciskich, a tym samym duchowieństwa do liczby możliwie najmniejszej”¹⁰¹. Jednocześnie w każdym powiecie miano dokonać objazdu, zbierając „szybko i dokładnie” informacje o filiach i kaplicach, wybudowanych bez zgody rządu, a także i tych, które są zbędne. W swoich dalekosiężnych planach Murawiew, podobnie jak i później jego następca Kauffman, chciał skasować i zamienić na prawosławne wszystkie kościoły rzymskokatolickie, z pozostawieniem katolickich jedynie w miastach powiatowych¹⁰².

Rozmiary kasat parafii i filii w diecezji wileńskiej ilustrują tabele VI i VII. W oparciu o zawarte tam dane liczbowe możemy stwierdzić, że główne nasilenie kasat parafii i filii w diecezji wileńskiej przypada na lata 1864-1866. W tym czasie w guberni wileńskiej zniesiono 22 parafie i 9 filii, zaś w guberni grodzieńskiej 34 parafie i 9 filii. Łącznie w ciągu trzech pierwszych lat skasowano 56 parafii i 18 filii. Od 1867 r. likwidowano już tylko pojedyncze parafie i filie i proces ten ustał w zasadzie w 1871 r.

Ogółem skasowano w diecezji wileńskiej 67 parafii, z tego 38 w guberni grodzieńskiej i 29 w guberni wileńskiej. W przeliczeniu procentowym odpowiednio do liczby parafii stanowi to 31,1% i 16,6%.

Jeśli chodzi o filie, to z 57 w guberni wileńskiej skasowano 13, co stanowi 22,8% oraz 10 z 16 w guberni grodzieńskiej (62,5%). Łącznie w diecezji wileńskiej zniesiono 23 filie (31,5%).

Ogółem w diecezji wileńskiej skasowano 90 parafii i filii (23,9%). W pozostałych diecezjach prowincji mohylewskiej liczby skasowanych kościołów parafialnych i filialnych były dużo mniejsze lub też nieznaczące. I tak po diecezji wileńskiej najwięcej parafii skasowano w diecezji łuckiej i żytomierskiej — 43, mińskiej 28 parafii i 6 filii, mohylewskiej — 17 oraz w kamienieckiej 6.

W ujęciu procentowym, w stosunku do liczby parafii poszczególnych diecezji, najwięcej parafii i filii zniesiono w diecezji mińskiej (około 36%), następnie wileńskiej (23,9%), łuckiej i żytomierskiej (22,6%), mohylewskiej (10,0%) oraz kamienieckiej (6,0%)¹⁰³.

Jak ogromne straty na skutek kasat poniosła diecezja wileńska w sieci kościołów parafialnych i filialnych może świadczyć fakt, że liczba ich stanowiła prawie 84% wszystkich nowo utworzonych parafii i filii w diecezji wileńskiej w okresie 1773-1914.

Przyjrzyjmy się obecnie kasatom z punktu widzenia podziału na dekanaty. Uderza od razu, że najwięcej parafii i filii zniesiono w dekanatach: Kobryń, gdzie z 6 pozostały tylko 2 (75,0%) i Brześć Litewski z 11 zaledwie 3 (72,7%) w guberni grodzieńskiej oraz Wilejka z 14 parafii pozostały tylko 4 (71,4%) i Wilnie powiecie, w którym zniesiono połowę z 14 parafii (gubernia wileńska). W dalszej kolejności największe straty zanotowano w dekanatach: Słonim — 5 (41,6%), Wołkowysk — 6 (37,5%), Prużana — 2 (33,3%), oraz Bielsk — 7 (28,0%) w guberni grodzieńskiej i Oszmianie — 3 (30,0%) w guberni wileńskiej.

Tylko w 6 dekanatach na ogólną liczbę 23 nie odnotowaliśmy skasowania parafii. Dotyczy to dekanatów: Wilno miasto i poza miastem, Merecz, Święciany, Raduń, Wiszniew w guberni wileńskiej. W guberni grodzieńskiej na 9 dekanatów tylko w jednym biaostockim nie skasowano żadnej parafii.

Widzimy więc, że najliczniejsze kasaty parafii i filii miały miejsce w południowej i północno-wschodniej części diecezji wileńskiej. Były to tereny zamieszkałe przed 1830 r. w dużej mierze przez ludność greckokatolicką, zmuszoną później w drodze nacisku administracyjnego do przejścia na prawosławie.

¹⁰¹ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 1, s. 12.

¹⁰² Tamże, s. 56.

¹⁰³ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 4, s. 236; B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 675-677, 680, 685. Zob. bibliografię załączoną do tabeli VI.

Akcję znoszenia parafii i filii w diecezji wileńskiej poprzedzały często najazdy urzędników na dwory ziemiańskie, nieustanna presja w przypadku znaczących obywateli. Niekiedy prowadziło to do apostazji. Z uboższą szlachtą mniej robiono ceremonii. Podstęp, groźba niekiedy okrucieństwo, zmuszały do odstępstwa od wiary katolickiej. Takimi np. sposobami w dekanacie Wilno powiat w parafii Podbrzeź na 5201 katolickich parafian w spisie prawosławnych znalazło się 1400. W parafii Bystrzyca z 2304 oderwano 638, w parafii Szumsk z 2444 katolików przeszło na prawosławie 673, a w parafii Rukojnie liczącej 4175 katolików zdołano przymusić do prawosławia około tysiąca. Mimo że, jak widać, w parafiach tych prawosławni stanowili zdecydowaną mniejszość, wszystkie te kościoły przejął kościół prawosławny¹⁰⁴.

Wspomnieć należy także o kaplicach, które znoszono w tym czasie równoległe z parafiami i filiami, przy czym największe nasilenie kasat kaplic miało miejsce w 1865 r., kiedy to skasowano 56 kaplic. Okólnikiem z 29 VIII/10 IX 1864 r. wydano polecenie zlikwidowania wszystkich kaplic domowych wszędzie tam, gdzie nie żyli właściciele, którzy prawa takie uzyskali. Zarządzono też likwidację wszystkich kaplic powstałych nielegalnie¹⁰⁵.

Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku kasaty parafii i filii, proces ten w odniesieniu do kaplic uległ zahamowaniu na przełomie lat 60 i 70-tych XIX stulecia. Ogółem w diecezji wileńskiej zniesiono wówczas 94 kaplice, w tym w guberni wileńskiej 31 (15,3%) i 63, a więc dwukrotnie więcej, w guberni grodzieńskiej (58,9%). Łącznie z rozebranymi kaplicami, będącymi w ruinie i nie istniejącymi w stosunku do 1855 r., kiedy to w diecezji wileńskiej liczba kaplic wynosiła 309, ubyło aż 109. Stanowi to 35,3%.

Tak samo, jak to miało miejsce w przypadku parafii i filii (zob. tabela VII) najwięcej kaplic skasowano w dekanatach: Wilno powiat — 12 (85,7%), Oszmiana (72,7%), Brześć Litewski 10 (71,4%), oraz Słonim 10 (47,6%) i Troki 9 (47,3%). Najmniej zaś w tych dekanatach, gdzie nie notowaliśmy kasat parafii i filii, bądź też były one pojedyncze, jak np. Wiszniew 1 (9%), Raduń 1 (9%), Lida 2 (15%), Nadwilejka 2 (18,2%).

Zabrane kościoły i kaplice, podobnie jak wcześniej w przypadku klasztorów, oddano do dyspozycji kościołowi prawosławnemu, przeznaczając je przede wszystkim na cerkwie. Towarzyszyły temu profanacje, kradzież i rabunek własności kościelnej. Część obiektów sakralnych przeznaczono na koszary, urzędy, a nawet więzienia. Zdarzały się też sytuacje, że zamknięte kościoły latami nie konserwowane, ulegały zniszczeniu, bądź też były celowo burzone. Dopiero ukaz tolerancyjny zniósł tę trudną sytuację¹⁰⁶.

V. DEKANATY I PARAFIE

Zmiany obszaru diecezji pociągnęły za sobą zmiany w strukturze organizacyjnej Kościoła wileńskiego na szczeblu dekanatów.

W myśl wytycznych rządu z 12 VII 1796 r. granice dekanatów pokrywać się miały z granicami powiatów dla „łatwiejszej komunikacji z miejscowymi magistraturami cywilnymi”¹⁰⁷. Ukazem Pawła I z 28 IV - 9 V 1798 r. w gestii biskupów, jak w Rzeczypospolitej, pozostawiono tworzenie i rozgraniczanie dekanatów. W tej kwestii nie nastąpiły żadne zmiany do 1914 r.¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Litwa pod względem prześladowań, s. 23.

¹⁰⁵ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 1, s. 112-113.

¹⁰⁶ Tamże, s. 26; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. II, t. 4, s. 123 i nn., J. Kurczewski, dz. cyt., s. 170-249.

¹⁰⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 549.

¹⁰⁸ Tamże.

Po rozbiorach reorganizację sieci dekanalnej w diecezji wileńskiej z czasów Rzeczypospolitej przeprowadził biskup Jan Nepomucen Kossakowski. W 1800 r. diecezja liczyła 18 dekanatów. W zasadzie do połowy XIX stulecia, na co zwrócił uwagę T. Krahel¹⁰⁹, sieć dekanalna w diecezji wileńskiej jest, niestabilna. Niektóre dekanaty zanikają w ogóle, inne, jak np. Kupiszki, czy Pobojsk w latach 1801-1806 tylko czasowo. Przed 1821 r. przybyły jeszcze w diecezji nowe dekanaty w Abełach i Wiszniewie, w następnych latach w Stwołowiczach i Święcianach, a w 1829 r. w Raduniu. Ogółem do 1830 r. liczba dekanatów w diecezji wileńskiej powiększyła się o 7 nowych, z 18 do 25 (72,0%). Świadczy to wyraźnie o intensywnej rozbudowie sieci dekanalnej i szukaniu możliwie najlepszych rozwiązań w tym okresie (zob. mapa 1 i tabela VIII¹¹⁰).

W połowie XIX w. diecezja liczyła 23 dekanaty. Stan ten bez zmian przetrwał do 1914 roku (mapa 1 i tabela VIII).

Z 26 dekanatów diecezji wileńskiej tylko 8 dekanatów, jak wynika z tabeli VIII, pozostało w granicach diecezji do wybuchu I wojny światowej. Były to dekanaty: Grodno, Lida, Oszmiana, Słonim, Świr, Troki, Wilno i Wołkowysk¹¹¹.

Zwiększenie liczby dekanatów było dążeniem do usprawnienia administracji kościelnej i duszpasterstwa w diecezji wileńskiej. W jego wyniku przeciętny obszar dekanatów w diecezji wileńskiej od rozbiorów ulegał systematycznemu zmniejszeniu. Ilustruje to tabela IX.

Tab. IX Średnia wielkość dekanatu w diecezji wileńskiej w latach 1772 - 1914

Lata	1772	1800	1829	1855	1914
Średnia wielkość dekanatu w km ²	8692,0	5944,4	4280,0	3499,3	3499,3

W porównaniu z okresem sprzed I rozbioru Rzeczypospolitej, średnia wielkość dekanatu w diecezji wileńskiej ulega zmniejszeniu w II poł. XIX w. aż o 60%.

Powyższe średnie nie oddają dużych niejednokrotnie różnic pomiędzy poszczególnymi dekanatami. Dzięki posiadanym miarom powierzchni powiatów w guberniach wileńskiej i grodzieńskiej z 1913 r., które w wypadku 10 powiatów pokrywają się z dekanatami, możemy ukazać stopień zróżnicowania wielkości dekanatów. I tak w diecezji wileńskiej największy dekanat Słonim liczył 7126 km², Dzisna — 5779 km², Kobryń — 5257 km², Brześć Litewski — 4881 km², Grodno —

Tab. X Dekanaty w diecezji wileńskiej w latach 1772 - 1914

Lp. Dekanat	1772	1800	1829	1855	1914
1. Augustów	+	=	=	=	=
2. Bobrujsk	+	=	=	=	=
3. Knyszyn	+	=	=	=	=
4. Mińsk	+	=	=	=	=
5. Olwita	+	=	=	=	=

¹⁰⁹ *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 38 (1979) s. 137 nn.

¹¹⁰ Tamże; B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 551. Por. tab. VIII.

¹¹¹ Zob. Tab. VIII; T. Krahel, dz. cyt.

c.d. tab. X

Lp.	Dekanat	1772	1800	1829	1855	1914
6.	Orsza	+	=	=	=	=
7.	Połock	+	=	=	=	=
8.	Radoszkowice	+	=	=	=	=
9.	Różana	+	=	=	=	=
10.	Siemno	+	=	=	=	=
11.	Witebsk	+	=	=	=	=
12.	Brasław	+	+	+	=	=
13.	Kowno	+	+	+	=	=
14.	Kupiszki	+	=	+	=	=
15.	Nowogródek	+	+	+	=	=
16.	Pobojsk	+	=	+	=	=
17.	Wiłkomierz	+	+	+	=	=
18.	Grodno	+	+	+	+	+
19.	Lida	+	+	+	+	+
20.	Oszmiana	+	+	+	+	+
21.	Raduń	+	=	+	+	+
22.	Słonim	+	+	+	+	+
23.	Świr	+	+	+	+	+
24.	Troki	+	+	+	+	+
25.	Wilno	+	+	+	+	+
26.	Wołkowysk	+	+	+	+	+
27.	Abele	=	=	+	=	=
28.	Kurlandzki (Golynga)	=	+	+	=	=
29.	Semigalski (Iłkuszta)	=	+	+	=	=
30.	Stwołowicze	=	=	+	=	=
31.	Upita	=	+	+	=	=
32.	Brześć Litewski	=	+	+	+	+
33.	Kobryń	=	+	+	+	+
34.	Prużana	=	+	+	+	+
35.	Święciany	=	=	+	+	+
36.	Wiszniew	=	=	+	+	+
37.	Wilno powiat	=	=	=	+	+
38.	Dzisna	=	=	=	+	+
39.	Giedrojcie	=	=	=	+	+
40.	Merecz	=	=	=	+	+
41.	Nadwilejka	=	=	=	+	+
42.	Wilejka	=	=	=	+	+
43.	Białystok	=	=	=	+	+
44.	Bielsk	=	=	=	+	+
45.	Sokółka	=	=	=	+	+
Razem		26	18	25	23	23

Opracowano na podstawie: S. Litak, dz. cyt., s. 267-286; *Elenchus totius cleri saecularis dioecesis Vilmensis ordine alphabeti confectus*. W: *Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Vilmensi*, Vilnae 1829; *Elenchus cleri dioecesis Vilmensis 1854-1855*; *Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Vilmensis*, Vilnae 1914; *Directorium horarum canonicarum pro dioecesi Vilmensi...* 1801.

4264 km², Prużana — 4164 km², Wołkowysk — 3813 km², Bielsk — 3562 km², Białystok — 2904 km² i Sokółka — 2607 km². Ten ostatni dekret był 2,5 raza mniejszy od największego dekanatu Słonim¹¹².

W II poł. XIX w. na obszarze 16 powiatów, 7 w guberni wileńskiej i 9 w guberni grodzieńskiej, leżały 23 dekanaty diecezji wileńskiej. W guberni grodzieńskiej dekanaty pokrywały się z granicami powiatów, zaś w guberni wileńskiej tylko powiat Dżisna odpowiadał dekanatowi. W pozostałych 6 powiatach guberni wileńskiej, z wyłączeniem powiatu wileńskiego na którego terenie znajdowały się trzy dekanaty (Wilno miasto i poza miastem, Wilno powiat i Giedrojcje) w pozostałych w każdym powiecie były dwa dekanaty: Lida (Lida, Raduń), Oszmiana (Oszmiana, Wiszniew), Święciany (Święciany, Świr), Troki (Troki, Merezcz), Wilejka (Wilejka, Nadwilejka)¹¹³.

Obniżyła się też średnia parafii na dekanat. W 1804 r. przypadało 15,1 parafii, w 1862 r. — 13,5, zaś w 1914 już tylko — 12,2, ale spowodowane to zostało kasatami parafii w latach sześćdziesiątych XIX stulecia. W porównaniu z 1772 r., kiedy to przeciętnie w dekanacie było 21,7 parafii, w latach sześćdziesiątych XIX stulecia średnia parafii zmniejszyła się prawie o połowę.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i 60-tych XIX w. największy w diecezji wileńskiej pod względem liczby parafii był dekanat bielski — 25 parafii, następnie Wilno miasto i poza miastem — 17 i Wołkowysk — 16 parafii. Najmniejszymi de-

Tab. XI Średnia wielkość parafii i wiernych na parafię w diecezji wileńskiej w 1914 r. (według powiatów)

Lp.	Gubernia	Powiat	Wielkość w km ²	Liczba parafii	Liczba wiernych	Średnia	
						wielkość parafii	wiernych na paraf.
1.	Wileńska	Wilno	6 363	41	253 752	155,1	6189,0
2.		Święciany	5 228	27	131 902	193,6	4885,2
3.		Lida	5 605	28	149 045	200,1	5323,0
4.		Troki	5 862	29	161 825	202,1	5380,0
5.		Oszmiana	6 885	23	143 951	299,3	6258,7
6.		Wilejka	6 185	17	74 917	363,8	4406,8
7.		Dżisna	5 779	14	59 566	412,7	4254,7
			41 907	179	975 318	234,1	5446,6
8.	Grodzieńska	Białystok	2 904	19	101 795	152,8	5357,6
9.		Bielsk	3 562	21	64 317	169,6	3062,7
10.		Sokółka	2 607	15	72 903	173,8	4860,2
11.		Wołkowysk	3 813	16	58 960	238,3	3685,0
12.		Grodno	4 264	13	59 021	328,0	4540,0
13.		Prużana	4 164	7	12 665	594,8	1809,2
14.		Słonim	7 126	6	27 389	1187,6	4564,8
15.		Brześć Lit.	4 881	3	14 212	1627,0	4737,3
16.		Kobryń	5 257	2	6 130	2628,5	3065,0
			38 578	102	417 392	378,2	4092,0
			80 485	281	1 392 710	286,4	4956,0

Opracowano na podstawie: *Catalogus ecclesiarum...* 1941; *Rocznik Polski. Tab. statystyczne*, s. 12 - 13.

¹¹² *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*, s. 12 - 13.

¹¹³ *Catalogus ecclesiarum... Wilnensi* 1914; Zob. T. Kraheil, dz. cyt.

kanatami były wówczas pod tym względem Prużana — 6, Nadwilejka i Kobryń po 8 parafii¹¹⁴.

W 1914 r. na parafię w diecezji wileńskiej przypadało średnio 286,4 km², podczas gdy w 1772 r. — 571 km²¹¹⁵. Pod tym względem w metropolii mohylewskiej diecezja wileńska ustępowała jedynie diecezji żmudzkiej, gdzie na parafię przeciętnie przypadało 200 km². Większe natomiast okręgi parafialne notujemy w diecezjach: kamienieckiej — 430 km², mohylewskiej 755 km², łuckiej i żytomierskiej — 795 km² i mińskiej — 1380 km². Przed I wojną światową przeciętna wielkość parafii w prowincji mohylewskiej wynosiła 481 km², a w metropoliach: gnieźnieńskiej i poznańskiej — 68 km², warszawskiej — 74 km² i 81 km² w lwowskiej¹¹⁶.

Należy jednak pamiętać, że średnie, tak wygodne dla porównań, nie oddają poważnego zróżnicowania pod tym względem w samej diecezji wileńskiej. Ilustruje to w ramach powiatów tabela XI.

W powiatach: Białystok, Wilno, Bielsk, Sokółka, Święciany, Lida i Troki, przeciętny okręg parafialny wahał się średnio w granicach od nieco ponad 150 km² do 200 km². Największe okręgi parafialne, kilkakrotnie przewyższające średnią dla diecezji, odnotowujemy w południowej części diecezji wileńskiej. Na przykład w pow. Brześć Litewski średnio na 1 parafię przypadało 1187 km², zaś w prużańskim — 2628,5 km², co tylko do pewnego stopnia spowodowane zostało kasatami parafii.

Przed I wojną światową przeciętnie na parafię w diecezji wileńskiej przypadało 4956 wiernych. I w tym też przypadku przeciętna nie oddaje różnic między parafiami w poszczególnych powiatach (tab. XI). Prawie 60% parafii w diecezji wileńskiej liczyło od 2 do 4 tys. wiernych, a tylko 4 od 16 do około 21 tys. Największą pod tym względem była parafia Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Białymstoku — 20 800 wiernych, a następnie dwie parafie wileńskie: św. Rafała — 20 tys. i Wszystkich Świętych — 18 782 wiernych. Należały one do większych w skali ziem polskich. Parafie te, podobnie jak i w innych miastach i miasteczkach, obsługiwały też okoliczne wsie¹¹⁷.

¹¹⁴ *Elenchus cleri... Wilnensis* 1855; T. Krahel, dz. cyt.

¹¹⁵ Zob. bibliografię pod tab. X.

¹¹⁶ *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*, s. 38.

¹¹⁷ *Catalogus ecclesiarum... Wilnensi* 1914.